

DEMOGRÁFIA

60. ÉVFOLYAM, 2-3. SZÁM

Budapest
2017

Az MTA Demográfiai Bizottsága és
a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
Folyóirata
Alapítás éve: 1958

A Population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Demographic Research Institute
Founded in 1958

A szerkesztő bizottság tagjai | Editorial board
BARTUS Tamás, BUKODI Erzsébet, DÖVÉNYI Zoltán, ELEKES Zsuzsanna, GÁBOS András,
GÁL Róbert Iván, GÁRDOS Éva, JANKY Béla, JÓZAN Péter, HOÓZ István, KOVÁCS Erzsébet,
RÓBERT Péter, SPÉDER Zsolt (elnök), TAKÁCS Judit, TOMKA Béla, TÓTH Pál Péter, VALUCH Tibor

Szerkesztőség | Editors
ŐRI Péter főszerkesztő | editor-in-chief
MURINKÓ Livia szerkesztő | editor
PAKOT Levente szerkesztő | editor
VARGHA Lili szerkesztő | editor

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

Kiadja a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
Felelős kiadó: Spéder Zsolt igazgató

Olvasószerkesztő: Majoros Györgyi
Design: Anagraphic
Tördelőszerkesztő: Simonné Horváth Gabriella
ISSN 0011-8249

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Bartus Tamás: Az iskolai végzettség és a második gyermekvállalás.
Bizonyítékok az Életünk Fordulópontjai adatbázisból 149
- Rohr Adél: Vélemények a házasságról és az élettársi kapcsolatról
Magyarországon a rendszerváltást követő 25 évben 173
- Faragó Tamás: Az 1851–1910 közötti időszak vándorlástörténetének
újrágondolása (I. rész) 197

KÖZLEMÉNY

- Mikó Eszter: A lengyelországi migráció alakulása az 1800-as évektől
napjainkig 237

SZEMLE

- Földvári Mónika – Tomposné Hakkel Tünde (szerk.): *Riport a családokról.*
Kapocs könyvek, 15. Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet –
L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016. (Székely Boglárka) 267

SZERZŐINKNEK 273

MEGRENDELŐLAP 277

Utánnyomás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

CONTENTS

STUDIES

Tamás Bartus: Education and second births. Evidence from the Hungarian Generations and Gender survey 149

Adél Rohr: Attitudes toward marriage and cohabitation union in Hungary in the 25 years after the regime change 173

Tamás Faragó: Rethinking the history of migration of the period 1850–1910 (I.) 197

ARTICLES

Eszter Mikó: The Polish migration from 1800 to the present day 237

REVIEWS

Mónika Földvári – Tomposné Hakkel Tünde (szerk.): *Riport a családokról*. Kapocs könyvek, 15. Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016. (Boglárka Székely) 267

SZERZŐINKNEK (FOR OUR AUTHORS) 273

MEGRENDELŐLAP (ORDER FORM) 277

Reproduction is permitted only with indication of the source.
Manuscripts are not kept or sent back.

AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS A MÁSODIK GYERMEKVÁLLALÁS BIZONYÍTÉKOK AZ ÉLETÜNK FORDULÓPONTJAI ADATBÁZISBÓL

Bartus Tamás

ÖSSZEFOGLALÓ

A korábbi kutatási eredmények szerint a nők iskolai végzettsége és a második gyermekvállalás között U alakú kapcsolat van Magyarországon. Ez a megfigyelés azonban ellentmond az elméleti várakozásoknak és a nemzetközi tapasztalatoknak. Két kérdésre keressük a választ: (1) Hogyan befolyásolja az anya iskolai végzettsége a második gyermekvállalás valószínűségét? (2) Értelmezhető-e a kapcsolat oksági kapcsolatként? Azaz, akkor is fennáll-e a kapcsolat, ha kiszűrjük a minta szelektív összetételéből fakadó torzításokat, az időprés-hatást és a partner iskolai végzettségéből fakadó hatásokat. A kérdéseket az Életünk fordulópontjai panelvizsgálat 1–3. hullámaiból összeállított eseménytörténeti adatbázison vizsgáljuk. A diszkrét eseménytörténeti elemzés során szimultán becslésekkel kontrolláljuk a szelekciós torzítást. Eredményeink megerősítik a korábbi hazai kutatások eredményeit: az iskolázottság és a második gyermekvállalás összefüggése tényleg U alakú. Az összefüggés valódi oksági kapcsolatnak tűnik, mivel az nem magyarázható sem szelekcióval, sem az időprés-hipotézissel, sem a partnerhatás-hipotézissel. Ha a párok iskolai végzettségét összevontan vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a második gyermekvállalás valószínűsége egyrészt a legfeljebb 8 általános iskolát végzett nők, másrészt a diplomás párok között a legmagasabb.

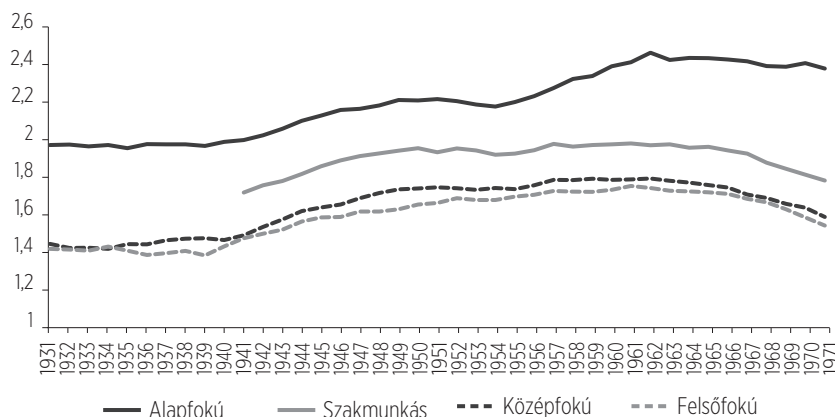
Tárgyszavak: termékenység, iskolai végzettség, Életünk fordulópontjai, eseménytörténeti elemzés

Bartus Tamás, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet
E-mail: tamas.bartus@uni-corvinus.hu

BEVEZETÉS

A termékenységgel kapcsolatos hazai és nemzetközi kutatások viszonylag kevés figyelmet szenteltek annak a kérdésnek, hogyan befolyásolja az iskolai végzettség a második gyermekek megszületését. A korábbi magyarországi kutatások (Husz 2006, Spéder 2006, Bartus et al. 2013) szerint a második gyermeket legkisebb eséllyel a középfokú végzettségű nők vállalják. Szintén U alakú összefüggésről számolnak be azok a nemzetközi összehasonlító kutatások, amelyek során magyar adatokat is elemeztek (Klesment et al. 2014, Wood – Neels – Kil 2014). Az U alakú összefüggés aggregált szinten is érvényesül. A 2011-es népszámlálás adataiból rekonstruálható az 1931–1971 között született nők termékenysége. Ahogy az *1. ábra* mutatja, a diplomások befejezett termékenysége csak kismértékben marad el az érettségizett nőkéétől. A *2. ábra* azt mutatja, hogy a második gyermekvállalás tekintetében felcserélődik az érettségizett és a diplomás nők sorrendje az 1960 után (valamint a második világháború előtt) született nők körében. Sőt, az 1970-ben született diplomás nők majdnem utolérték a szakmunkás végzettséggel rendelkező nőkre jellemző valószínűséget.

1. ábra: A nők befejezett termékenysége iskolai végzettség és születési év szerint
Completed fertility of women by educational level and year of birth

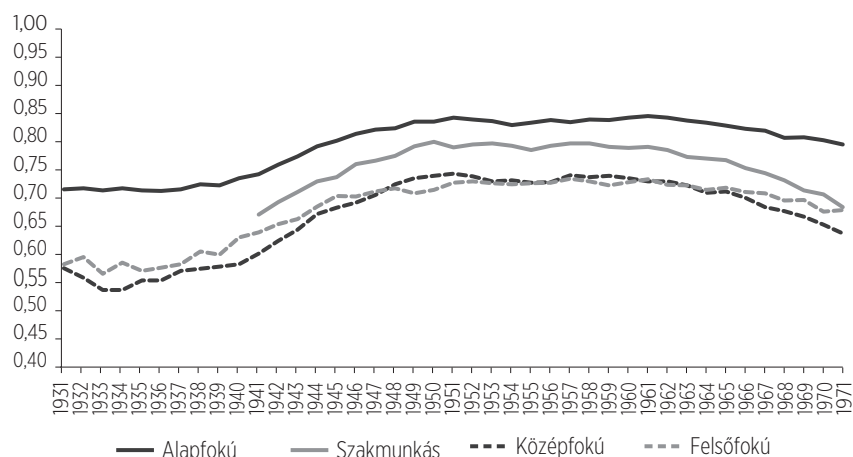

Forrás: a <http://www.cfe-database.org> honlapon keresztül elérhető 2011-es Népszámlálás adatai.
(Letöltés: 2016.12.21.)

A magyar eredmények számottevően eltérnek azoktól a nemzetközi eredményektől, amelyek szerint a második gyermekvállalás esélye az iskolai végzettség monoton növekvő vagy csökkenő függvénye (Kreyenfeld 2002, Gerster et

al. 2007, Beaujouan – Solaz 2008, Klesment – Puur 2010, Mureşan – Hoem 2010, Billingsley 2011, Wood – Neels – Kil 2014). Az U alakú minta ráadásul nem illeszkedik a termékenység magyarázatához használt elméletekhez, amelyekből monoton növekvő vagy csökkenő minta vezethető le. Például a közgazdasági elmélet szerint az összefüggésnek negatívnak kell lennie, feltéve, hogy a gyermeknevelés időigényes (Jones et al. 2011). Ráadásul az iskolázottsággal együtt javulnak a karrierkilátások, a karrier megszakításával járó jövedelem-kiesés tehát az iskolázottabbak számára jelent nagyobb veszteséget (Mincer – Polachek 1974, Happel – Hill – Low 1984, Montgomery – Trussel 1986, Taniguchi 1999, Gustafsson 2001). A másik népszerű termékenységlelméletből, a második demográfiai átmenet elméletéből is negatív összefüggés vezethető le, mivel a termékenységgel és a családdal kapcsolatos posztmaterialista nézetek kialakulása a diplomások körében a legvalószínűbb (van de Kaa 2001).

2. ábra: A nők második gyermekvállalási valószínűsége iskolai végzettség és születési év szerint
Second birth total cohort fertility rates of women by educational level and year of birth

Forrás: a <http://www.cfe-database.org> honlapon keresztül elérhető 2011-es Népszámlálás adatai.
(Letöltés: 2016.12.21.)

A második gyermekvállalást vizsgáló kutatásokban az a kérdés is felmerült, értelmezhető-e egyáltalán oksági kapcsolatként az iskolázottság és a második gyermekvállalás pozitív összefüggése. Kravdal (2001) amellett érvelt, hogy a pozitív összefüggés valójában módszertani artefaktum, és az elemzéshez szükséges minta szelektív összetételéből fakad. Kreyenfeld (2002) két további alternatív magyarázatot azonosított. Az egyik az időprés-mechanizmus: az első szülést

késői életkorra időzítő diplomás nők közelebb állnak a termékeny életkor végéhez, ezért sietniük kell a második gyermekvállalással. A másik a partnerhatás-hipotézis, amely szerint az iskolázott nők rendszerint iskolázott férfikkal kötnek házasságot, az iskolázott férfiak magas keresete pedig lehetővé teszi akár több gyermek felnevelését is (Becker 1981, Kalmijn 1998, Kreyenfeld 2002). A hipotézis abból indul ki, hogy a gyermekvállalás a férfi partner iskolázottságának növekvő függvénye, hiszen az iskolázottabb, tehát többet kereső férfiak jövedelme teszi lehetővé az akár több gyermek felnevelését. A hipotézis viszont nem kötelezi el magát amellett, hogy a női iskolázottság hatást gyakorolna a gyermekvállalásra. Ennek oka, hogy a közgazdasági elméleten belül a női munkajövedelem ugyan csökkenti a gyermekvállalás pénzbeli költségeit, viszont növeli az időköltséget és a karrier megszakításából fakadó veszteségeket. Az U alakú összefüggés levezetéséhez szükség van egy második feltevésre is: a diplomás partner jelenléte a női iskolázottság növekvő függvénye. A partnerhatás-hipotézis alapján tehát azt várjuk, hogy a női iskolázottság és a második gyermekvállalás közti kapcsolat eltűnik a hasonló végzettségű partnerrel rendelkező nők körében. Egyes kutatási eredmények azonban azt mutatják, hogy a nők iskolai végzettsége akkor is pozitív hatást gyakorol a második gyermek vállalására, ha kontrollálják a férfi partner iskolai végzettségét (Klesment – Puur 2010, Bartus et al. 2013).

Jelen tanulmány az Életünk fordulópontjai panelvizsgálat 1–3. hulláma-ira támaszkodva vizsgálja az iskolai végzettség és a második gyermekvállalás összefüggését. Két kérdésre keressük a választ: (1) Hogyan befolyásolja az anya iskolai végzettsége a második gyermekvállalás valószínűségét? (2) Értelmezhető-e a kapcsolat oksági kapcsolatként? Azaz, akkor is fennáll-e a kapcsolat, ha kiszűrjük a minta szelektív összetételéből fakadó torzításokat, az időprés-hatást és a partner iskolai végzettségéből fakadó hatásokat. Ezeket a kérdéseket Bartus és szerzőtársai (2013) már vizsgálták, a jelen tanulmány célja tehát az ott közölt eredmények replikálása. Az elemzés megismétlését módszertani megfontolások indokolják. Egyrészt Bartus és szerzőtársai a házárdrata időbeni alakulásával kapcsolatban erős feltevéseket megfogalmazó, és ritkán használt lognormális modelleket becsültek. Másrészt magyarázó változók időben állandók voltak. Jelen tanulmányban a sztenderdnek tekinthető diszkrét eseménytörténeti elemzést használjuk, időben változó magyarázó változókkal. Emellett a becslés során az Életünk fordulópontjai adatbázishoz készített súlyokat is használjuk, melynek célja a panelkopásból fakadó esetleges torzítások korrigálása (Bartus 2015).

ADATOK, VÁLTOZÓK ÉS LEÍRÓ ELEMZÉSEK

Az elemzéshez az Életünk fordulópontjai felvétel 1–3. hullámaiból kialakított eseménytörténeti adatbázist használtuk. Az eseménytörténeti adatbázis személy-hónap szerkezetű, és a szülésekre, a párkapcsolatok kialakulására és felbomlására, valamint az iskolatörténetre vonatkozó retrospektív információkon alapul. A partnerhatás-hipotézis tesztelése miatt a partner iskolai végzettségére is szükség van – ez az információ azonban csak keresztmetszeti információként jelenik meg az adatbázisban. A partner iskolai végzettsége viszont összekapcsolható azon személy-hónapokkal, melyek a keresztmetszetben (tehát az első, a második vagy a harmadik lekérdezés idején) fennálló párkapcsolathoz tartoznak.

Az elemzést az 1946–1975 között született nőkre korlátozzuk, és az 1962–2008 közötti időszakot fogja át. Az adathiányt tartalmazó megfigyelések kizárása után a minta 3354 főt tartalmaz. A függő változó a második teherbeesés esemény. Az egyszerűség kedvéért azonban végig második gyermekvállalásként hivatkozunk erre az eseményre.

A legfontosabb magyarázó változó az iskolai végzettség. Az iskolai végzettség az időben változó, dinamikus változó, amely az adott periódusra vonatkozó legmagasabb iskolai végzettséget jelöli (és nem a 3. hullám idején bevallott legmagasabb iskolai végzettséget). A változónak négy kategóriája van: alapfokú (nem végzett iskolát, vagy legfeljebb 8 általános iskolai osztályt végzett), szakmunkásképző, középfokú és felsőfokú.

A partner iskolai végzettségét szintén ezzel a négy kategóriával ragadtuk meg. Ez a változó időben állandó, és a partner legmagasabb végzettségét tartalmazza. Ennek oka, hogy az információk keresztmetszetiek, és a partner iskolatörténetét nem kérdezték le. Ha két tetszőleges hullám között nem történt változás a párkapcsolatban, de változott a partner végzettsége, akkor a magasabb értéket vettük figyelembe.

Kontrollváltozóként az iskolai részvételt, az életkort és a születési évet használjuk. Mindhárom változó dinamikus. Az iskolai részvétel dummy: értéke 1, ha az egyén az adott időpontban tanult; különben az értéke nulla.

A változók leíró statisztikáit az 1. táblázat tartalmazza. A személy-hónap adatbázis-szerkezet miatt a szülések ritkák: előfordulási gyakoriságuk 9 ezrelék a teljes mintában. Az iskolai végzettség változó leggyakoribb kategóriája az érettségi, legritkább kategóriája a felsőfokú végzettség. Az iskolai részvétel is ritka, 4,5%-os gyakorisággal fordul elő.

1. táblázat: Az elemzéshez használt változók leíró statisztikái
 Descriptive statistics of variables used during data analysis

Változó	Teljes minta		Párkapcsolatban élő nők	
	átlag	szórás	átlag	szórás
Második gyermekvállalás indikátor	0,009	0,092	0,010	0,101
Iskolai végzettség				
alapfokú	0,218	0,413	0,193	0,394
szakmunkás	0,244	0,429	0,219	0,413
középfokú	0,370	0,482	0,405	0,491
felsőfokú	0,166	0,372	0,181	0,385
Partner iskolai végzettsége				
alapfokú	0,070	0,256	0,070	0,256
szakmunkás	0,476	0,499	0,476	0,499
középfokú	0,299	0,457	0,299	0,457
felsőfokú	0,153	0,360	0,153	0,360
Pár iskolai végzettsége				
alapfokú - partneré ugyanaz	0,045	0,207	0,045	0,207
alapfokú - partneré magasabb	0,148	0,355	0,148	0,355
szakmunkás - partneré alacsonyabb	0,013	0,113	0,013	0,113
szakmunkás - partneré ugyanaz	0,152	0,359	0,152	0,359
szakmunkás - partneré magasabb	0,053	0,224	0,053	0,224
középfokú - partneré alacsonyabb	0,187	0,390	0,187	0,390
középfokú - partneré ugyanaz	0,160	0,366	0,160	0,366
középfokú - partneré magasabb	0,058	0,233	0,058	0,233
felsőfokú - partneré alacsonyabb	0,093	0,290	0,093	0,290
felsőfokú - partneré ugyanaz	0,088	0,283	0,088	0,283
Tanul	0,047	0,213	0,045	0,208
életkor-15	30,716	7,975	30,537	7,781
log (életkor-14)	2,688	0,531	2,685	0,510
születési év	1962,164	7,764	1963,130	7,737

Megjegyzés: súlyozott becslések az Életünk fordulópontjai felvétel adataiból kialakított eseménytörténeti adatbázison.

A 2. táblázatban foglaltuk össze a második szüléssel kapcsolatos mutatók eloszlásait. A hazárdráta – pontosabban az ezer nőre jutó szülések száma – mellett az események és a hónapok számát is feltüntetjük. A teljes mintában ezer nőre durván 9 szülés jut havonta. A második gyermekvállalás hazárdrátája az érettségizettek körében a legalacsonyabb és az alapfokú végzettségűek között a legmagasabb. A diplomásokra jellemző ráta a második legmagasabb.

2. táblázat: A második gyermekvállalás eloszlása a magyarázó változók szerint
Distribution of second births by explanatory variables

Változó	Teljes minta			Partnerminta		
	Hazárdráta (X1000)	Események száma	Hónapok száma	Hazárdráta (X1000)	Események száma	Hónapok száma
Teljes minta	9,4	2 059	218 278	10,4	1 320	126 033
Iskolai végzettség						
alapfokú	10,5	438	41 523	11,1	270	24 171
szakmunkás	9,6	495	51 335	11,8	325	27 442
középfokú	8,3	714	85 369	8,4	429	50 742
felsőfokú	10,2	390	38 026	12,5	285	22 682
Partner iskolai végzettsége						
alapfokú	13,9	120	8 573	12,9	115	88 951
szakmunkás	10,4	658	62 738	9,6	579	60 100
középfokú	9,9	411	41 192	9,6	365	37 687
felsőfokú	15,6	300	19 171	13,4	261	19 351
Tanul						
nem tanul	9,3	1 950	207 488	10,4	1 260	120 241
tanul	10,1	109	10 733	10,4	60	5 748
Életkor						
15–19	16,2	149	9 165	16,9	74	4 379
20–24	16,6	849	50 909	18,6	521	27 898
25–29	14,0	791	56 185	16,0	535	33 333
30–34	5,8	231	39 491	7,0	169	23 871
35–49	0,6	39	62 528	0,5	20	36 551
Születési kohorsz						
1951–1955	11,7	559	47 552	8,9	224	24 981
1956–1960	9,9	1 093	110 230	9,1	278	30 349
1961–1965	7,7	360	46 451	9,2	229	24 696
1966–1970	3,3	47	14 045	13,0	258	19 756
1971–1975				12,7	203	15 950
1976–1980	7,3	114	15 481	12,3	127	10 301

Megjegyzés: súlyozott becslések az Életünk fordulópontjai felvétel adataiból kialakított eseménytörténeti adatbázison.

A második gyermekvállalás esélye és az iskolai végzettség közötti összefüggés tehát U alakú. Árnyalja a képet, ha az események és a hónapok számát is szemügyre vesszük. Az érettségizettek körében valamivel kevesebb mint kétszer annyi szülés

történt, mint a diplomások körében. Az 1. táblázatban láttuk, hogy a mintában durván kétszer annyi érettségizett nő van, mint ahány diplomás. A házádrátákban mutatkozó különbség oka tehát nem az, hogy a két csoport között eltér a megfigyelt események száma, hanem az, hogy az érettségizettek körében több mint kétszer akkora a várakozási idők összege, mint a diplomások körében.

MODELLSPECIFIKÁCIÓ ÉS BECSLÉSI MÓDSZEREK

A regresszióelemzésben az iskolai végzettség kategóriák a fő magyarázó változók. A kontrollváltozók az életkor, a születési kohorsz és hogy tanul-e éppen az egyén. A nemzetközi kutatások többségében életkor- és kohorsz-kategóriákat használnak. Elemzésünk eltér ettől a gyakorlattól: a születési évet és annak négyzetét, illetve az életkor logaritmusát és az életkort használjuk a kohorsz és az életkor hatásának megragadására. A születési év változókkal azt feltételezzük, hogy a gyermekvállalási kedv a születési év nem állandó ütemben csökkenő (vagy növekvő) függvénye. A 2. ábra azt sugallja, hogy a második gyermekvállalás valószínűsége a születési év fordított U alakú függvénye. Ezt az összefüggést ragadhatjuk meg, ha a regressziós modellben a születési év mellett annak négyzete is szerepel. Hogy a két változó korrelációja minél kisebb legyen, a születési évből kivonunk 1960-at, majd ezt a változót emeljük négyzetre.

Az életkor változók specifikálása bővebb kifejtést érdemel. Közismert, hogy a szülések – megfigyelt vagy regressziókból becsült – gyakorisága az életkor először növekvő, majd csökkenő függvénye. Ez a – gyakran fordított U alakúnak nevezett – minta levezethető abból a feltevésből, hogy az életkor komponens két elemi valószínűség szorzata. Az első valószínűség arra az eseményre vonatkozik, hogy az egyén biztosította a gyermekvállaláshoz, gyermekneveléshez szükséges javakat. Ez a valószínűség az életkor növekvő függvénye. A második valószínűség arra az eseményre vonatkozik, hogy a szülés kockázatmentes és a gyermek egészséges lesz. Ez a valószínűség az életkor csökkenő függvénye, hiszen a szóban forgó kockázatok az idősebb nőkre vonatkoznak. E két megfontolás alapján a házádrata életkorfüggését az alábbi függvénnyel definiálhatjuk:

$$h_a = a^\beta (T - a)^\gamma$$

a az életkor, T a termékeny évek (vagy hónapok) száma. β és γ paraméterek. A képlet valójában a béta eloszlás sűrűségfüggvénye. Mivel a házádrata-mo-dellekben a házádrata logaritmusát modellezzük, a fenti függvény logaritmusa:

$$\log h = \beta \log a + \gamma \log (T - a) \quad (1)$$

A β paraméter fejezi ki, hogyan nő a gyermekvállalás valószínűsége az életkor előrehaladásával. Ha a paraméter értéke közel van a nullához, a gyermekvállalási szándékok már fiatal korban nagyon erősek, és ezután már csak kismértékben nőnek. Ha viszont a paraméter egynél nagyobb, a gyermekvállalási szándékok csak idősebb korban válnak számottevővé. A gyermekvállaláshoz szükséges erőforrások biztosításának könnyedsége vagy nehézsége tehát kifejezhető a β paraméterrel. A γ paraméter azt fejezi ki, mennyire reagál érzékenyen a gyermekvállalási intenzitás arra, hogy az aktuális életkor egyre közelebb kerül a gyermekvállalási életkor végéhez.

Az (1) egyenleten alapuló modellspecifikáció megtalálható Blossfeld és Huinink (1991) klasszikus munkájában. A specifikációt később Kalmijn és Gelissen (2007) használta. A specifikációnak egy apróbb hátránya van: a regressziós modell konstansa nehezen értelmezhető, mivel a és $(T-a)$ nem lehetnek egyszerre nullák (ha az egyik nulla, a másik szükségszerűen zérustól eltérő szám). A konstans értelmezhetőségének érdekében a második komponens magával az életkorral közelítjük. Az életkorfüggést tehát a

$$\log h = \beta \log a + \gamma a \quad (2)$$

függvénnyel modellezzük. Az elemzés során használt logaritmus életkor változó valójában (életkor-14) természetes alapú logaritmusa, a lineáris életkor változó pedig (életkor-15). Ezek a transzformációk garantálják, hogy a konstans a termékeny életkor kezdetére vonatkozó házárdrátát fejezze ki.

3. táblázat: Az elemzések során használt modellspecifikációk
Model specifications used during data analyses

Változók	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell
Iskolai végzettséget mérő változók ^a	X	X	X	X
Iskolai részvétel	X	X	X	X
Életkor változók: log(életkor-14), (életkor-15)	X	X	X	X
Kohorsz változók: (születési év – 1960) és annak négyzete	X	X	X	X
Szorzatváltozók:				
Iskolai végzettség X életkor változók		X		X
Iskolai végzettség X kohorsz változók			X	X

Megjegyzés: ^a A partnerhatás-hipotézis tesztelésénél a partner iskolai végzettségét mérő változókat is tartalmazza.

Az elemzés során négy modellt használunk. Felépítésüket a 3. táblázat szemlélteti. Az 1. modell a legegyszerűbb: az iskolai végzettséget, az iskolai részvételt, valamint az életkor és a kohorsz változókat tartalmazza. A 2. modell az iskolai végzettség és az életkor változók interakcióival bővíti ki az első modellt. A szorzatváltozókkal tudjuk modellezni, hogy eltérő iskolai végzettségű nők körében eltérő a második gyermekvállalás optimális életkora és a gyermekvállalás-életkorprofil formája. A 2. modellt az időprés-hipotézis tesztelésére fogjuk használni. A 3. modell is az elsőre épül, és az iskolai végzettség és a születési év változók közti interakciók jelentik az új változókat. Ezekkel a szorzatváltozókkal azt a hipotézist tudjuk ellenőrizni, hogy az iskolai végzettség szerinti különbségek kohorszról kohorszra eltérhetnek. Végül a 4. modell a 2. és a 3. modellbe bevont szorzatváltozókat egyszerre tartalmazza.

Mindegyik modellt kétféle módszerrel becsüljük. Az első módszer a második gyermekvállalást magyarázó modell szokásos (független) becslése logisztikus regresszióval. A második módszer a szimultán eseménytörténeti elemzés logikáját követi. A második gyermekvállalást magyarázó logisztikus regressziós modellt együtt becsüljük az első gyermekvállalást magyarázó diszkrét eseménytörténeti (logisztikus regressziós) modellel. Ez a szimultán becslés, amely azt feltételezi, hogy az első és a második gyermekvállalást magyarázó modellek egymással korreláló véletlen egyedhatásokat tartalmaznak. Mivel a véletlen egyedhatások mindkét gyermekvállalásnál ugyanabba az irányba hatnak, a korreláció modellezhető egy közös egyénszintű hibataggal. A szimultán modell tehát a többszintű regressziós modellek speciális esete.

A becslések során súlyokat használunk. A súlyok az Életünk fordulópontjai felvételhez készített kalibrált súlyokon alapulnak (Bartus 2015). Az 1946–1970 között született nőknél a súlyt újrakalibráltuk úgy, hogy a minta iskolázottság, születési kohorsz kategóriák (1946–1950, 1951–1955, 1956–1960, 1961–1965, 1966–1970) és gyermekszám szerinti eloszlása megfeleljen a 2011-es népszámlálás eloszlásának.

EREDMÉNYEK

Iskolai végzettség és második gyermekvállalás

Először arra keressük a választ, milyen hatása van a női iskolai végzettségnek a második gyermekvállalásra. Az 1. modell becslési eredményeit a 4. táblázat tartalmazza. Vegyük szemügyre először a független becsléseket! Hipotézisünk

szerint az iskolai végzettség és a második gyermekvállalás összefüggése U alakú. Mivel az érettségizett végzettséget vesszük referenciakategóriának, azt várjuk, hogy az alapfokú, a szakmunkás és a diploma változók együtthatói mind pozitívak. Az alapfokú iskolai végzettség változó együtthatója pozitív ($b=0,165$) és statisztikailag szignifikáns ($p=0,021$). Az érettségizett nőkhöz viszonyítva a második gyermek vállalásának esélye tehát magas a legfeljebb 8 általánossal rendelkező nők körében. A szakmunkás végzettség változó együtthatója ugyan pozitív ($b=0,005$), de statisztikailag nem szignifikáns ($p=0,944$). Végül a felsőfokú végzettség változó együtthatója pozitív ($b=0,405$) és statisztikailag szignifikáns ($p=0,000$). Az második gyermek vállalásának esélye tehát a diplomás nők körében magasabb, mint az érettségizettek körében. Az iskolai végzettség változók együtthatói együttesen szignifikánsak még az 1 ezrelékes szinten is. Az eredmények tehát megerősítik az U alakú összefüggésre vonatkozó hipotézist.

Vegyük szemügyre ezután a gyermekvállalási esély életkorfüggését is! Ha a gyermekvállalási kedv először nő, majd csökken az életkor előrehaladásával, akkor a log (életkor-14) változó együtthatójának pozitívnak, a lineáris életkor változó együtthatójának pedig negatívnak kell lennie. Az előbbi változó együtthatója pozitív ($b=2,600$) és statisztikailag szignifikáns ($p=0,000$); az utóbbié negatív ($b=-0,352$) és statisztikailag szignifikáns ($p=0,000$). Az eredmények tehát egybeesnek a várakozásokkal.

4. táblázat: A második gyermekvállalást magyarázó 1. modell becslései
Parameter estimates of Model 1 predicting second births

	Független becslés		Szimultán becslés	
Iskolai végzettség: alapfokú	0,1651*	(2,309)	0,5119***	(5,197)
Iskolai végzettség: szakmunkás	0,0050	(0,070)	0,1775*	(2,010)
Iskolai végzettség: középfokú	0		0	
Iskolai végzettség: felsőfokú	0,4054***	(5,187)	0,3357***	(3,834)
log (életkor-14)	2,6002***	(8,222)	4,7358***	(10,248)
életkor-15	-0,3516***	(13,490)	-0,4382***	(13,005)
Tanul	-0,1564	(1,407)	-0,2283	(1,916)
születési év – 1960	-0,0008	(0,272)	-0,0043	(1,120)
(születési év – 1960) négyzete	0,0000	(0,167)	-0,0015**	(3,089)
Konstans	-6,9958***	(14,330)	-11,2575***	(14,660)

Megjegyzés: A zárójelben szereplő számok a Hubert/Whyte standard hiba becsléseken nyugvó t statisztikák.
* $p<0,05$; ** $p<0,01$; *** $p<0,001$. A megfigyelések (személy-periódusok) súlyozatlan száma a második gyermekvállalást magyarázó modellekben: 86 552. Az egyének száma: 3354. Az egyénszintű véletlenhatás varianciája a szimultán modellben: 1,017.

Végül azt várjuk, hogy a második gyermekvállalás a születési kohorsz fordított U alakú függvénye. A születési év változó együttthatója ugyan negatív, de nem szignifikáns. A négyzetes változó sem szignifikáns, az együtttható nullához közeli. Nincs tehát bizonyítékunk arra, hogy a születési év befolyásolná a második gyermekvállalás esélyét.

A független becslés eredményei azonban torzítottak lehetnek, hiszen az egy-gyermekes anyák mintája nem tekinthető a nők véletlen mintájának, és az anyák iskolázottság, életkor és kohorsz szerint homogén mintája heterogén lehet a gyermekvállalási kedvet befolyásoló, nem megfigyelt személyiségjegyek szerint. Az ebből fakadó esetleges torzításokat minimalizálja a szimultán becslési módszer. A szimultán becslés eredményei alapvetően egybecsengenek a független becslés eredményeivel. A legfontosabb egyezés, hogy a felsőfokú végzettség változó együttthatója ismét pozitív ($b=0,336$) és statisztikailag szignifikáns ($p=0,000$). Mivel az alapfokú végzettség változó együttthatója is pozitív és szignifikáns, ismét arra következtethetünk, hogy a második gyermekvállalás az iskolai végzettség U alakú függvénye.

A szimultán becslés hozzáadott értéke, hogy cáfolni tudjuk azt a hipotézist, miszerint az iskolázottság és a második gyermekvállalás összefüggése a minta szelektív összetételéből fakad. Emelett érdemes megjegyezni, hogy a szimultán becsléssel a születési év változó négyzetének együttthatója negatív és szignifikáns lesz. Ez azt jelenti, hogy a második gyermekvállalás esélye a születési év fordított U alakú függvénye. A lineáris komponens együttthatójának és a négyzetes tag együttthatójának hányadosa közel van -3-hoz. A második gyermekvállalást „maximalizáló” születési év ennek az értéknek a mínusz 0,5-szöröse, tehát durván 1,5. Mivel a születési év változó a tényleges születési év és 1960 különbsége, a második gyermekvállalási valószínűség *ceteris paribus* az 1961–1962-ben született nők körében a legmagasabb.

Az időprés-hipotézis

Magyarázható-e az iskolázottság és a második gyermekvállalás összefüggése az első szülés késői életkorra halasztásával? A kérdést a 2. modell becslésével vizsgáljuk. Ebben a modellben szerepelnek az iskolai végzettség és az életkor változók interakciói is. Az időprés-hipotézis alapján azt várjuk, hogy a diplomások körében – a többi iskolai végzettséghez viszonyítva – lassan nő, majd az optimális gyermekvállalási életkor elérése után lassan csökken a gyermekvállalás valószínűsége. Az életkor szerinti növekedés ütemét a logaritmus életkor változó együttthatója fejezi ki: minél nagyobb ez az együtttható, annál lassabb a

növekedési ütem. Az iskolai végzettség emelkedésével tehát nőnie kell a logaritmus életkor változó együtthatójának. Másképp fogalmazva: a felsőfokú végzettség és a logaritmus életkor változók szorzatának pozitív lesz az együtthatója. Mivel az érettségi a referenciakategória, azt kell tapasztalnunk, hogy egyrészt az alapokú és a szakmunkás változók, másrészt a logaritmus életkor változó közötti interakciós változók együtthatója negatív.

5. táblázat: A második gyermekvállalást magyarázó 2. modell becslései
Parameter estimates of Model 2 predicting second births

	Független becslés		Szimultán becslés	
Iskolai végzettség: alapfokú	6,3736***	(5,345)	6,6366***	(4,877)
Iskolai végzettség: szakmunkás	3,1264*	(2,399)	2,3418	(1,607)
Iskolai végzettség: középfokú	0		0	
Iskolai végzettség: felsőfokú	-8,0675**	(3,179)	-8,9877**	(3,233)
log (életkor-14)	5,4117***	(8,157)	7,1803***	(10,065)
életkor-15	-0,5598***	(10,366)	-0,6159***	(11,175)
Tanul	-0,1897	(1,705)	-0,2991*	(2,509)
születési év – 1960	-0,0019	(0,625)	-0,0063	(1,637)
(születési év – 1960) négyzete	0,0000	(0,113)	-0,0016***	(3,292)
Iskolai végzettség: alapfokú X log (életkor-14)	-3,8594***	(4,882)	-3,7631***	(4,226)
Iskolai végzettség: szakmunkás X log (életkor-14)	-1,7761*	(2,081)	-1,1577	(1,229)
Iskolai végzettség: felsőfokú X log (életkor-14)	4,5614**	(3,050)	4,9119**	(3,047)
Iskolai végzettség: alapfokú X életkor	0,2753***	(4,016)	0,2579***	(3,441)
Iskolai végzettség: szakmunkás X életkor	0,1080	(1,474)	0,0620	(0,787)
Iskolai végzettség: felsőfokú X életkor	-0,2634*	(2,453)	-0,2703*	(2,405)
Konstans	-11,5229***	(11,076)	-15,2255***	(13,145)

Megjegyzés: A zárójelben szereplő számok a Hubert/Whyte standard hiba becsléseken nyugvó t statisztikák.
* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$. A megfigyelések (személy-periódusok) súlyozatlan száma a második gyermekvállalást magyarázó modellekben: 86 552. Az egyének száma: 3354. Az egyénszintű véletlenhatás varianciája a szimultán modellben: 0,987.

Az életkor szerinti csökkenés ütemét a lineáris életkor változó együtthatója adja vissza: a gyermekvállalási szándékok csökkenése annál komolyabb, minél kisebb – a nullától minél távolabbi negatív szám – a lineáris életkor változó

együtthatója. Az a várakozás, hogy a diplomások között még a késői életkorban is nagy a második gyermekvállalás intenzitása, azt vonja maga után, hogy a felsőfokú végzettség és a lineáris életkor változó interakciós hatása negatív. A referenciakategória megválasztása miatt az alapokú és a szakmunkás változóknak a lineáris életkor változóval képzett interakciós hatásainak pozitívnak kell lenniük.

A várakozásokat alátámasztják az 5. táblázatban látható eredmények. Akár a független, akár a szimultán becsléseket vesszük, az iskolázottság és az életkor változók közötti interakciós hatások többsége szignifikáns. A becslési módszernek nincs hatása a tartalmi következtetésekre, ami azt sugallja, hogy az esetleges nem megfigyelt személyiségjegyek nem befolyásolják lényegesen a gyermekvállalást. A szorzatváltozók együtthatói azt sugallják, hogy a logaritmus életkor hatása az alacsony iskolai végzettségű nők körében viszonylag alacsony, a diplomás nők körében viszont magas. Ezzel ellentétesen változik a lineáris életkor változó hatása.

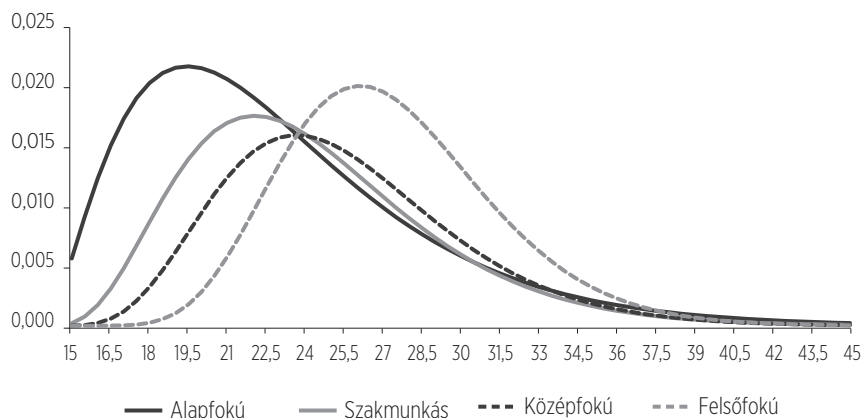
Az iskolai végzettség szerinti gyermekvállalási életkorprofilokat a 3. ábra mutatja. A függőleges tengelyre a becsült hazárdrátákat (azaz a második szülések havi intenzitását), a vízszintes tengelyre az életkort mértük fel. Az iskolázottságspecifikus becslések a 2. modell független becsléseiből származnak. Az ábra készítésekor azt feltételeztük, hogy a nők 1970-ben születtek és nem járnak iskolába.

Az ábra világosan mutatja a gyermekvállalási életkorprofilok iskolai végzettség szerinti eltéréseit. A második gyermekvállalás optimális életkora – vagyis az az életkor, amelynél a gyermekvállalás intenzitása maximális – az iskolai végzettség növekvő függvénye. Ez az optimális életkor alapfokú végzettségű nők körében 19,5, szakmunkás végzettségű nők körében 22, érettségizett nők körében 23,7, diplomás nők körében 26,1 év. Érdeemes megjegyezni, hogy az optimális életkorokban mutatkozó különbségek kisebbek, mint amit az alapján várnánk, hogy az eltérő iskolai végzettségű egyének eltérő időt töltenek el az iskolapadban. A diplomások és a legfeljebb 8 általánost végzett nők közti különbség például 6,7 év – ezzel szemben az iskolában eltöltött évek különbsége legalább 7 év (4 év középiskola és 3 év főiskola). Érdeemes azt is megjegyezni, hogy a 24 évesnél idősebb nők körében a diplomások azok, akik a legnagyobb eséllyel vállalnak második gyermeket.

Első látásra ez a minta alátámasztja az időprés-hipotézist. A hipotézis teszteléséhez azonban azt is meg kell vizsgálni, hogy tényleg beszűkíti-e a második gyermekvállalásra maradó időt az első gyermekvállalás kitolódása. Az „időprés” iskolázottságspecifikus mértékét az első gyermekvállalás átlagos életkorának és a második gyermekvállalás optimális életkorának összehasonlításával ítéldhetjük

3. ábra: A második gyermekvállalás becsült havi valószínűsége az iskolai végzettség és az életkor függvényében

Estimated monthly second birth intensities by level of education and age

Megjegyzés: A 2. modellspecifikáció független becsléséből számolt eredmények. Az ábra készítése során rögzített változók: születési év = 1970, a tanul változó értéke = 0. A második gyermekvállalás optimális életkora alapfokú végzettségű nők körében 19,5, szakmunkás végzettségű nők körében 22, érettségizett nők körében 23,7, diplomás nők körében 26,1 év. Az első gyermekvállalás átlagos életkora alapfokú végzettségű nők körében 21,2, szakmunkás végzettségű nők körében 21,5, érettségizett nők körében 23,4, diplomás nők körében 25,4 év.

meg. A második gyermekvállalás optimális életkora alapfokú végzettségű nők körében 19,5, szakmunkás végzettségű nők körében 22, érettségizett nők körében 23,7, diplomás nők körében 26,1 év. Az első gyermekvállalás átlagos életkorára alapfokú végzettségű nők körében 21,2, szakmunkás végzettségű nők körében 21,5, érettségizett nők körében 23,4, diplomás nők körében 25,4 év. Az első gyermekvállalás átlagos életkorának és a második gyermekvállalás optimális életkorában összehasonlítása rendkívül vegyes eredményekre vezet. Az átlagos diplomás nők alig egy éve marad arra, hogy optimálisan időzítsa a második gyermekvállalást. De ugyanilyen – pontosabban ennél valamivel komolyabb – nyomásnak vannak kitéve a szakmunkás és középfokú végzettséggel rendelkező nők is: náluk az átlag és az optimum különbsége csupán fél év. Az „időprés” viszonylag azonos hossza ellenére e három csoportban eltér a második szülések intenzitása. Ráadásul az iskolázatlan nők körében az optimum kisebb az átlagnál – a „negatív időprés” ellenére ők mégis nagy valószínűséggel vállalnak második gyermeket. Az eredmények alapján tehát úgy tűnik, hogy az időprés-hipotézis nem adhat magyarázatot arra, miért magas a diplomás nők körében a második szülések intenzitása.

Az időprés-hipotézist úgy is ellenőrizhetjük, ha az életkor változókat kicseréljük az első szülés időpontjában mért életkor változóval. Mivel az életkor az első szüléskori életkor és az első gyermek életkorának az összege, az életkorfüggés modellezéséhez elvileg a

$$\log h = \beta \log (b + c) + \gamma (b + c) \quad (3)$$

egyenletet kellene használni, ahol b az első szüléskori életkor, c pedig az első gyermek életkora. Ez az egyenlet egy olyan specifikációt sugall, ahol a két lineáris életkor változó (életkor az első szüléskor, illetve az első gyermek életkora) mellett azok logaritmusai is szerepel.

Az első szülési életkor és a gyermek életkorát (valamint azok logaritmusait) tartalmazó 2. modell becsléseit nem közöljük. A diploma változó együttthatója -31, a diploma log életkor első szülése 13 volt. Az ilyen nagy logisztikus regressziós együttthatók nem a hatás nagyságával magyarázhatók, hanem azzal, hogy a magyarázó változók által definiált többdimenziós táblázatban vannak olyan cellák, ahol szinte mindenkinek (vagy szinte senkinek sem) született gyermeke. Az efféle adatproblémák jelentősen veszélyeztetik a maximum likelihood becslési eljárás megbízhatóságát. Annak érdekében, hogy a becslések megbízhatóak legyenek, a logaritmus változók nélkül végeztem el a becslést. Az iskolai végzettség változók és az első szülés életkor változó interakciói nem voltak statisztikailag szignifikánsak. Ennek fényében tehát nincs bizonyítékunk arra, hogy az első szülések elhalasztása eltérő hatást gyakorolna a különböző iskolai végzettségű csoportok között.

Az eredmények tehát azt sugallják, hogy a női iskolázottság második gyermekvállalásra gyakorolt hatása nem magyarázható meggyőzően sem a szelekciós torzítás fogalmával, sem az időprés-hipotézissel. A következtetést megerősíti a 3. és a 4. modellek becslése is. Az iskolai végzettség és a születési év változók közti interakciós hatások együttthatói nem voltak szignifikánsak sem a független, sem a szimultán modellben. Úgy tűnik tehát, hogy az iskolai végzettség valódi oksági hatást gyakorol a második gyermekvállalás intenzitására, ami az érettségizettek körében alacsonyabb, mint a diplomás nők között.

A partnerhatás-hipotézis

Magyarázható-e az iskolai végzettség és a második gyermekvállalás kapcsolata azzal, hogy a nők élet- vagy házastársai hasonló iskolai végzettséggel rendelkeznek, és a partner iskolai végzettsége növeli a második gyermekvállalás

esélyét? A kérdés megválaszolásához a partner iskolai végzettségét is bevonjuk az elemzésbe. Az elemzés azokra a nőkre korlátozódik, akiknek volt partnerük az első gyermek születésekor. Ismét a 3. táblázatban bemutatott modelleket becsüljük. Az 1. modell a legegyszerűbb: a partner és a nő iskolai végzettségét, az iskolai részvételt, valamint az életkor és a kohorsz változókat tartalmazza. A 2. modell az iskolai végzettség és az életkor változók interakcióival bővíti ki az első modellt. A 3. modell is az elsőre épül, és az iskolai végzettség és a születési év változók közti interakciók jelentik az új változókat. Végül a 4. modell a 2. és a 3. modellbe bevont szorzatváltozókat egyszerre tartalmazza.

6. táblázat: A partner iskolai végzettségével kibővített 1. modell becslései
Parameter estimates of Model 1 augmented with partner's education

	Független becslés		Szimultán becslés	
Partner iskolai végzettsége: alapfokú	0,0868	(0,540)	0,2259	(1,378)
Partner iskolai végzettsége: szakmunkás	-0,1395	(1,785)	-0,0534	(0,660)
Partner iskolai végzettsége: középfokú	0		0	
Partner iskolai végzettsége: felsőfokú	0,3797***	(4,172)	0,3765***	(3,865)
Iskolai végzettség: alapfokú	0,2303*	(2,040)	0,3989***	(3,394)
Iskolai végzettség: szakmunkás	0,1754*	(2,017)	0,2347**	(2,642)
Iskolai végzettség: középfokú	0		0	
Iskolai végzettség: felsőfokú	0,3653***	(4,042)	0,3305***	(3,533)
log (életkor-14)	3,1292***	(9,342)	3,7987***	(9,378)
életkor	-0,3911***	(14,108)	-0,4139***	(12,819)
Tanul	-0,1965	(1,458)	-0,2030	(1,421)
születési év - 1960	0,0028	(0,386)	0,0081	(1,088)
(születési év - 1960) négyzete	-0,0007	(1,291)	-0,0018**	(3,118)
Konstans	-7,6607***	(14,660)	-9,0499***	(13,975)
Iskolai végzettség: felsőfokú X életkor	-0,2634*	(2,453)	-0,2703*	(2,405)
Konstans	-11,5229***	(11,076)	-15,2255***	(13,145)

Megjegyzés: A zárójelben szereplő számok a Hubert/Whyte standard hiba becsléseken nyugvó t statisztikák. * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$. A megfigyelések (személy-periódusok) súlyozatlan száma a második gyermekvállalást magyarázó modellekben: 45 417. Az egyének száma: 2256. Az egyénszintű véletlenhatás varianciája a szimultán modellben: 0,415.

Az 1. modell becslési eredményeit a 6. *táblázat* tartalmazza. A független és a szimultán becslések eredményei hasonlóak. A partner iskolai végzettségét megragadó változók közül csak a diplomát mérő változó együttthatója szignifikáns. Az együtttható pozitív, ami azt jelenti, hogy az érettségizett partnerekkel rendelkező nőkhez képest a diplomás partnerrel rendelkező nők nagyobb eséllyel vállalnak második gyermeket. A nő iskolai végzettségét mérő változók együttthatói pozitívak és statisztikailag szignifikánsak. A második gyermekvállalás és a női iskolai végzettség között tehát U alakú összefüggés van.

Az interakciókat is tartalmazó 2–4. modellek becslési eredményeit nem közöljük, mert az együttthatók és a szignifikanciák nagyon hasonlóak az 1. modell becsléseihez. A 2–4. modelleknél is azt tapasztaljuk, hogy a partner iskolázottságát megragadó változók együttthatói közül csak a diplomás partneré szignifikáns. A szóban forgó együtttható mindig pozitív. Ez az eredmény megerősíti az 1. modellből levont következtetést, miszerint a diplomás partnerrel rendelkező nők körében a legmagasabb a második gyermekvállalás esélye.

Mivel az érettségihez képest mind a nő, mind a férfi iskolai végzettsége növeli a gyermekvállalás esélyét, a diplomás pároknak kiugróan magas eséllyel kell második gyermeket vállalniuk. Hogy ezt a hipotézist ellenőrizzük, a női és férfi iskolai végzettség változókból kialakítottunk egy 10 kategóriát tartalmazó összevont változót, ami leírja a pár iskolai végzettségét. Ezután újrabecslültük a modelleket úgy, hogy a nő és a férfi iskolai végzettsége helyett ezt az összevont változót használtuk. Az 1. modell eredményeit a 7. *táblázat* tartalmazza. A független becslés eredményei szerint az érettségizett párokhoz képest a diplomás párok szignifikánsan magasabb, a lefele házasodó nők pedig szignifikánsan alacsonyabb eséllyel vállalnak második gyermeket. A szimultán becslésnél megmarad a diplomás párok pozitív és szignifikáns együttthatója, a lefele házasodó érettségizett nőket azonosító változó együttthatója viszont már nem szignifikáns az 5%-os szinten. Ehelyett az iskolázatlan párokat és a lefele házasodó szakmunkás nőket azonosító változók szignifikánsak. Habár az eredmények vegyesek, mindkét becslés megerősíti azt a sejtést, hogy a diplomás párok nagy eséllyel vállalnak második gyermeket. Ha a szimultán becsléseknek hiszünk, ismét U alakú összefüggést találunk iskolázottság és gyermekvállalás között: legnagyobb eséllyel a legfeljebb 8 általános iskolát végzett *nők*, valamint a diplomás *párok* vállalnak második gyermeket.

7. táblázat: A pár iskolai végzettsége és a második gyermekvállalás
Effect of couple's education on second births

	Független becslés		Szimultán becslés	
Pár iskolai végzettsége: alapfokú – partneré ugyanaz	0,2402	(1,120)	0,5840**	(2,615)
Pár iskolai végzettsége: alapfokú – partneré magasabb	0,0285	(0,223)	0,2388	(1,774)
Pár iskolai végzettsége: szakmunkás – partneré alacsonyabb	0,3491	(1,925)	0,4538*	(2,303)
Pár iskolai végzettsége: szakmunkás – partneré ugyanaz	-0,0820	(0,719)	0,0596	(0,508)
Pár iskolai végzettsége: szakmunkás – partneré magasabb	0,1040	(0,822)	0,1589	(1,143)
Pár iskolai végzettsége: középfokú – partneré alacsonyabb	-0,2920*	(2,539)	-0,2250	(1,935)
Pár iskolai végzettsége: középfokú – partneré ugyanaz	0		0	
Pár iskolai végzettsége: középfokú – partneré magasabb	0,2181	(1,536)	0,1832	(1,120)
Pár iskolai végzettsége: felsőfokú – partneré alacsonyabb	0,1902	(1,530)	0,1343	(1,064)
Pár iskolai végzettsége: felsőfokú – partneré ugyanaz	0,6710***	(6,225)	0,6469***	(5,984)
log (életkor-14)	3,1124***	(9,375)	3,7992***	(9,512)
életkor	-0,3900***	(14,205)	-0,4145***	(13,017)
Tanul	-0,1806	(1,335)	-0,1879	(1,309)
születési év	0,0031	(0,429)	0,0082	(1,101)
születési év X születési év	-0,0007	(1,303)	-0,0018**	(3,131)
Konstans	-7,5357***	(14,465)	-8,9342***	(13,933)

Megjegyzés: A zárójelben szereplő számok a Hubert/Whyte standard hiba becsléseken nyugvó *t* statisztikák.
* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$. A megfigyelések (személy-periódusok) súlyozatlan száma a második gyermekvállalást magyarázó modellekben: 45 417. Az egyének száma: 2256. Az egyénszintű véletlenhatás varianciája a szimultán modellben: 0,417.

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen tanulmányban az iskolai végzettség és a második gyermekvállalás összefüggését vizsgáltuk. A korábbi kutatások szerint a kapcsolat U alakú: a második gyermek legkisebb eséllyel a középfokú végzettségű nők körében születik (Husz 2006, Spéder 2006, Bartus et al. 2013, Klesment et al. 2014, Wood – Neels – Kil 2014). Ezek az eredmények eltérnek a nemzetközi tapasztalatoktól és az elméleti várakozásoktól, érdemes tehát megvizsgálni, tényleg U alakú-e a szóban forgó összefüggés, és ha igen, értelmezhető-e valódi oksági kapcsolatként. Három alternatív magyarázatot vettünk figyelembe: a szelekciós magyarázatot, az időprés-hipotézist és a partnerhatás-hipotézist (Kreyenfeld 2002, Bartus et al. 2013).

A kérdéseket az Életünk fordulópontjai panelvizsgálat 1–3. hullámaiból összeállított eseménytörténeti adatbázison vizsgáltuk. Eredményeink egyrészt megerősítik a korábbi hazai kutatások eredményeit: az összefüggés tényleg U alakú. Másrészt azt találtuk, hogy az összefüggés valódi. Az U alakú kapcsolat nem módszertani artefaktum: a kapcsolatot akkor is felleljük, ha szimultán eseménytörténeti módszerrel elemezzük a második gyermekvállalást. A diplomás nőkre jellemző gyermekvállalás nem magyarázható az időprés-hipotézissel, mivel az iskolai végzettség nem befolyásolja jelentősen az első gyermekvállaláskori átlagos életkor és a második gyermekvállalás optimális életkorának különbségét. Végül a partnerhatás-hipotézis sem magyarázza az összefüggést. A hipotézis magyarázó ereje akkor lenne maximális, ha a partner iskolázottsága szerint hasonló nők körében nem lenne kapcsolat a második gyermekvállalás és a női iskolázottság között. Eredményeink azonban azt mutatják, hogy a női iskolázottság és a második gyermekvállalás között akkor is U alakú összefüggést találunk, amikor kontrolláljuk a partner iskolai végzettségét. Szintén érdekes eredmény, hogy a második gyermekvállalásnál az számít, van-e felsőfokú végzettsége a partnernek. Ha a párok iskolai végzettségét összevontan vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a második gyermekvállalás valószínűsége egyrészt a legfeljebb 8 általános iskolát végzett *nők*, másrészt a diplomás *párok* között a legmagasabb. Ez további bizonyíték az U alakú összefüggésre.

Nyitott kérdés, miért van U alakú összefüggés iskolai végzettség és második gyermekvállalás között. A probléma megoldásához támpontot nyújthat a modern közgazdasági elmélet kialakulása. Az elmélet kidolgozásakor Becker (1960) abból indult ki, hogy a gyermek fogyasztási jószág: emiatt a jövedelem növekedésével a gyermekszámnak is növekednie kell. Becker tudatában volt,

hogyan az összefüggés negatív; az elméletet ezért kiegészítette azzal a pótlólagos hipotézissel, miszerint az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezők – hiányos ismereteik vagy szűkös erőforrásaik miatt – nem élnek a fogamzásgátlás eszközeivel. Az U alakú összefüggést akkor kapjuk meg, ha feltételezzük: a tudatos családtervezés elmaradásából fakadó pótlólagos termékenységi hatás csak az alapfokú végzettséggel rendelkező nők körében érvényesül. Ez az érvelési stratégia akkor is alkalmazható, ha az elmélet szerint az iskolázottság csökkenti a második gyermekvállalást. Az U alakú kapcsolat levezetéséhez egy olyan pótlólagos hatást kell találni, ami csak a diplomások gyermekvállalását növeli. Nyitott kérdés, mi lehet ez a pótlólagos hatás. Elképzelhető, hogy a szóban forgó pótlólagos hatás a családtámogatási rendszernek köszönhető. A diplomás nők például többet profitálhatnak a gyedből, amelynek bevezetése növelte a termékenységet (Kapitány 2008). A kedvezményes lakáshitelezésnek is a jól kereső és önerővel rendelkező diplomás párok lehetnek a fő haszonélvezői. Ezeknek a magyarázatoknak az ellenőrzését gátolja, hogy az Életünk fordulópontjai felvételben csak keresztmetszetben ismerjük a kérdezettek jövedelmét, így lehetetlen elemezni azt a kérdést, mennyivel változtatják meg a gyermekek után járó juttatások a párok jövedelmi helyzetét.

Az U alakú összefüggés ennél szisztematikusabb értelmezését kínálja Esping-Andersen és Billari (2015) diffúziós modellje. A modell szerint a nemek családon belüli egyenlősége szétterjed – a logisztikus görbével leírható – diffúziós folyamat keretében terjed el a társadalomban. A második demográfiai átmenet azzal magyarázható, hogy az egalitárius családszerepek elterjedésének üteme nem követte a nők munkaerőpiaci részvételének növekedési ütemét. Emiatt nem alakultak ki a gyermekgondozási feladatokkal kapcsolatos stabil egyensúlyi várákozások azokban a párkapcsolatokban, ahol már a nő is kereső munkát végzett. A diffúziós folyamat felgyorsulása viszont egy másik stabil egyensúlyt hozhat létre, ahol megvalósul a nemek közötti egyenlő munkamegosztás. A gyermekszám és az iskolázottság U alakú összefüggése tehát azzal magyarázható, hogy az érettségizett nők és párjaik között nem alakultak ki olyan stabil várákozások a háztartási és a keresőmunka megosztásával kapcsolatban, mint amilyenek az iskolázatlan és a diplomás nők párkapcsolatait jellemzik. Ennek a magyarázatnak a szisztematikus ellenőrzése természetesen további kutatásokat igényel.

IRODALOM

- Bartus, Tamás – Murinkó, Livia – Szalma, Ivett – Szél, Bernadett 2013: The effect of education on second births in Hungary: A test of the time-squeeze, self-selection and partner-effect hypotheses. *Demographic Research*, 28(1), 1–32.
- Bartus Tamás 2015: Lemorzsolódás és súlyozás az Életünk fordulópontjai panelfelvételben. *Demográfia*, 58(4), 287–308.
- Beaujouan, Éva – Solaz, Anne 2008: Childbearing after separation: do second unions make up for earlier missing births? Evidence from France. *INED Working Papers*, No. 155.
- Becker, Gary S. 1960: An economic analysis of fertility. In Universities National Bureau Committee for Economic Research (ed.): *Demographic and economic change in developed countries*. No. 11. Princeton, NJ, Princeton University Press, 225–256.
- Becker, Gary S. 1981: *A treatise on the family*. Second, enlarged edition. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Billingsley, Sunnee 2011: Economic crisis és recovery: Changes in second birth rates within occupational classes and educational groups. *Demographic Research*, 24(16), 375–406.
- Blossfeld, Hans-Peter – Huinink, Johannes 1991: Human capital investment or norms of role transition? How women's schooling and career affect the process of family formation. *American Journal of Sociology*, 97(1), 143–168.
- Esping-Andersen, Gøsta – Billari, Francesco 2015: Re-theorizing Family Demographics. *Population and Development Review*, 41(1), 1–31.
- Gerster, Mette – Keiding, Niels – Knudsen, Lisbeth B. – Strandberg-Larsen, Katrine 2007: Education and second birth rates in Denmark 1981–1994. *Demographic Research*, 17(8), 181–210.
- Gustafsson, Siv 2001: Optimal age at motherhood. Theoretical and empirical considerations of postponement of maternity in Europe. *Journal of Population Economics*, 14(2), 225–247.
- Happel, Stephen K. – Hill, Jane K. – Low, Stuart A. 1984: An economic analysis of the timing of childbirth. *Population Studies*, 38(2), 299–311.
- Husz Ildikó 2006: Iskolázottság és a gyermekvállalás időzítése. *Demográfia*, 49(1), 46–67.
- Jones, Larry E. – Schoonbroodt, Alice – Tertilt, Michele 2011: Fertility theories: Can they explain the negative fertility–income relationship? In Shoven, John B. (ed.): *Demography and the economy*. University of Chicago Press, Chicago, 43–100.
- Kalmijn, Matthijs 1998: Intermarriage és homogamy: Causes, patterns and trends. *Annual Review of Sociology*, 24(1), 395–421.
- Kalmijn, Matthijs – Gelissen, John 2007: The impact of recombination on fertility: Evidence from life history data in The Netherlands. *Journal of Comparative Family Studies*, 38(4), 555–573.
- Klesment, Martin – Puur, Allan 2010: Effects of education on second births before and after societal transition: Evidence from the Estonian GGS. *Demographic Research*, 22(28), 891–932.

- Klesment, Martin – Puur, Allan – Rahnu, Leen – Sakkeus, Luule 2014: Varying association between education and second births in Europe: Comparative analyses based on the EU-SILC data. *Demographic Research*, 31(27), 813–860.
- Kapitány Balázs 2008: A „GYED-hatás”: Az 1985 és 1996 közötti családtámogatási rendszer termékenységre gyakorolt hatása. *Demográfia*, 51(1), 51–78.
- Kravdal, Øystein 2001: The high fertility of college educated women in Norway: An artefact of the separate modeling of each parity transition. *Demographic Research*, 5(6), 187–216.
- Kreyenfeld, Michaela 2002: Time-squeeze, partner effect or self-selection? An investigation into the positive effect of women's education on second birth risks in West Germany. *Demographic Research*, 7(2), 15–48.
- Mincer, Jacob – Polachek, Solomon 1974: Family investments in human capital: Earnings of women. *Journal of Political Economy*, 82(2), S76–S108.
- Montgomery, Mark – Trussel, James 1986: Models of marital status and childbearing. In Ashenfelter, Orley C. – Layard, Richard (eds.): *Handbook of Labor Economics*. Vol. I. Amsterdam, North-Holland, 205–271.
- Mureşan, Cornelia – Hoem, Jan M. 2010: The negative educational gradients in Romanian fertility. *Demographic Research*, 22(4), 95–114.
- Spéder, Zsolt 2006: Rudiments of recent fertility decline in Hungary: Postponement, educational differences, and outcomes of changing partnership forms. *Demographic Research*, 15(8), 253–288.
- Taniguchi, Hiromi 1999: The timing of childbearing and women's wages. *Journal of Marriage and the Family*, 61(4), 1008–1019.
- van de Kaa, Dirk J. 2001: Postmodern Fertility Preferences: From Changing Value Orientation to New Behavior. *Population and Development Review*, 27, Supplement: Global Fertility Transition, 290–331.
- Wood, Jonas – Neels, Karel – Kil, Tine 2014: The educational gradient of childlessness and cohort parity progression in 14 low fertility countries. *Demographic Research*, 31(46), 1365–1416.

EDUCATION AND SECOND BIRTHS. EVIDENCE FROM THE HUNGARIAN GENERATIONS AND GENDER SURVEY

ABSTRACT

Previous research documented an U shaped relationship between female education and second birth rates in Hungary. In this paper, we examine two questions: (1) how is female education related to second birth rates? And (2) is the relationship in question a causal one? In order to examine causality, we control for sample selection, time-squeeze and partner's education. We use the first three waves of the Hungarian Generations and Gender Survey. We apply discrete-time event history models, estimated jointly for first and second births to control for selection bias. We find that the relationship between female education and second birth rates is indeed U shaped. The relationship seems to be a causal one because it cannot be explained by time-squeeze and partner's education. Analyses using the couple's educational level show that second birth rates are the highest among women with a primary education, on the one hand, and couples with tertiary education, on the other hand.

VÉLEMÉNYEK A HÁZASSÁGRÓL ÉS AZ ÉLETTÁRSI KAPCSO- LATRÓL MAGYARORSZÁGON A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐ 25 ÉVBEN

Rohr Adél

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány célja, hogy bemutassa a házassággal és az élettársi kapcsolattal összefüggő vélemények alakulását Magyarországon. Az elemzés során rámutatunk arra, hogy ugyan az elmúlt évtizedekben az élettársi kapcsolatokat a társadalom elfogadja, a házasság szerepe pedig csökkent, a többség továbbra is a házasságot tartja ideálisnak hosszú távon. Az elemzés során kitérünk arra is, hogy a fontosabb demográfiai, társadalmi jellemzők, különösen a családi állapot és a párkapcsolati helyzet milyen hatással vannak az élettársi kapcsolatok megítélésére, mely demográfiai csoportok támogatóbbak a házasság nélküli együttélésekkel szemben. Eredményeink szerint az életkornak, a párkapcsolati helyzetnek fontos szerepe van a vélemények alakulásában, de a párkapcsolat-történet nem minden esetben befolyásolja a házasságról kialakult nézeteket.

Tárgyszavak: házasság, élettársi kapcsolat, párkapcsolat, attitűdök

Rohr Adél

KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

E-mail: rohr@demografia.hu

BEVEZETÉS¹

Európában a huszadik század második felében a családok radikális változáson mentek keresztül: a házasságon alapuló családok száma fokozatosan csökkent, egyre többen választották – akár hosszú távon – az élettársi kapcsolatot. Ezzel együtt folyamatosan nőtt a házasságon kívül született gyermekek aránya. A válások, felbomlott kapcsolatok számának növekedésével párhuzamosan pedig többen nőnek fel egyszerű családban vagy mozaik családban.

A magyar trendek részben a nemzetközi mintához igazodtak. Már az 1970-es években elkezdődött a házasságok számának csökkenése. Az élettársi kapcsolat eleinte a nyugat-európai mintával ellentétben az alacsonyabb végzettségűek és elsősorban az elváltak, özvegyek körében kezdett terjedni, de fokozatosan egyre népszerűbbé vált a fiatal hajadonok, nőtlenek és a felsőfokú végzettségűek körében is. Ezzel együtt folyamatosan gyengült a kapcsolat a házasság és a gyermekvállalás között, egyre többen vállaltak gyermeket házasságkötés nélkül (Carlson – Klinger 1987, Tóth 1997, Kamarás 2001, Pongrácz – Spéder 2003, Spéder 2005, Kamarás 2012). A folyamatok háttérében számos jogi, társadalmi és gazdasági változás húzódott meg, mint például a párkapcsolatokat érintő jogi módosítások, a rendszerváltás okozta gazdasági változások, az oktatás expanziója, vagy az egyéni és családi életszakaszok átalakulása (Tóth 1997, Bukodi 2001, Somlai – Tóth 2002, Pongrácz – Spéder 2003, Spéder 2005, Dupcsik – Tóth 2014, Vaskovics 2014). Az utóbbi években azonban Magyarországon – és néhány más európai országban is² – megtorpant a házasságok visszaszorulása, és növekedni kezdett a házasságkötések száma.

A világ számos pontján a demográfiai folyamatok átalakulása mellett az értékek, vélemények módosulását is megfigyelték (Knudsen – Waerness 1999, Thornton – Young-DeMarco 2001, Barlow et al. 2001, Scott 2006, Liefbroer – Fokkema 2008, Gubernskaya 2010), amit a második demográfiai átmenet elmélete a termékenység és a párkapcsolatok terén bekövetkezett változások alapjának tart (Lesthaeghe 1991, Van de Kaa 2001).

¹ Köszönettel tartozom Spéder Zsolt-nak a tanulmány megírásához nyújtott szakmai segítségéért, illetve a külső bírálóknak a korábbi változathoz fűzött értékes megjegyzéseikért.

² Az Eurostat adatai szerint az utóbbi néhány évben a nyers házasságkötési arányszám növekedni kezdett Magyarországon, mellette még néhány másik országban is, így például Romániában, Bulgáriában, Csehországban, Szlovákiában, Lettországon, Litvániában és Máltán. Korábban Svédországban is megfigyelték, hogy hosszú ideig tartó alacsony házasságkötési arányszám után az 1990-es években újra népszerűbbé vált a házasság (Ohlsson-Wijk 2011).

A családi életformák pluralizálódásával együtt Magyarországon is látható az értékek átalakulása, azonban maga a család tradicionálisan fontos maradt mindvégig (Tóth 1997: 73). A közvélemény és a társadalmi változások kölcsönösen hatottak egymásra: az élettársi kapcsolatok terjedéséhez igazodtak az attitűdök, a társadalom elfogadóbbá vált a házasság nélküli együttéléssel szemben. Az élettársi kapcsolatok elfogadottságával pedig csökkent a házassági kényszer a párok számára, a házasságkötésre egyre több esetben nem került sor (S. Molnár 2001: 82).

Napjainkban az első tartós párkapcsolatoknak csupán egytizede házasság, a legtöbben hosszabb-rövidebb ideig élettársi kapcsolatban élnek (Murinkó – Spéder 2015: 16). A házasság ma már nem a családalapítás feltétele, egyre inkább egyéni értékválasztássá vált (Vaskovics 2002: 352, Spéder 2002: 81). Egy nemzetközi kutatás alapján a házasság inkább a szerelem, összetartozás, elköteleződés kifejeződése, egyre kevésbé számít a társadalom és a család elvárása (Perelli-Harris et al. 2014). Felmerül a kérdés, hogy ha a házasság már egyáltalán nem magától értetődő lépés a párok életében, mely társadalmi csoportokban erősebb a preferálása napjainkban. Másképp vélekednek-e a házasság fontosságáról, akik az életkoruk alapján leginkább érintettek a családalapításban, mint a náluk fiatalabbak és idősebbek? Mennyiben befolyásolják a véleményeket a partnerkapcsolati helyzet és a korábbi tapasztalatok?

A tanulmány célja, hogy bemutassa, hogyan változott a házasság és az élettársi kapcsolat megítélése Magyarországon a rendszerváltás utáni huszonöt évben, és hogyan viszonyul a társadalom az utóbbi években a házassághoz. A tanulmány első részében áttekintjük, hogyan alakult a házasságok és élettársi kapcsolatok száma Magyarországon az elmúlt évtizedekben. A párkapcsolati helyzet változásának bemutatása után a vélemények, attitűdök alakulását nézzük meg korábbi szakirodalmak és az International Social Survey Programme (ISSP) eredményei alapján. Végül arra keressük a választ, melyek azok a társadalmi-demográfiai jellemzők, amelyek az utóbbi években befolyásolják a házasságról, a házasságon kívüli gyermekvállalásról alkotott véleményt. Az elemzés során kiemelt figyelmet fordítunk a párkapcsolati helyzet és a kapcsolattörténet szerepére a házasság megítélésében. Kitérünk arra is, hogy a válás, a házasság vagy az élettársi kapcsolat megtapasztalása hogyan befolyásolja az attitűdöket.

A HÁZASSÁG ÉS AZ ÉLETTÁRSI KAPCSOLAT MAGYARORSZÁGON

Magyarországon az 1970-es évek végéig magas volt a házasságkötések száma. A második világháborút követően, az 1950-es években a háború miatt elmaradt esküvők pótlása nagyobb mértékű növekedést eredményezett, majd az 1970-es évek házasságparti családpolitikája szintén elősegítette az emelkedést. Ezután változás következett be: az újraházasodások és az első házasságkötések száma is visszaesett (Csernákné 1992: 20, Tóth 1997: 75–76). Azonban, míg a hajadon és nőtlen párok által kötött első házasságok száma rohamosan zuhant, addig az elváltak és az özvegyek körében az újraházasodások száma ugyan csökkent, de kisebb mértékben, mint az első házasságukat kötőké. Ennek eredményeképpen ma már a házasodók negyede özvegy vagy elvált családi állapotú (Murinkó – Spéder 2015: 16). Az elmúlt néhány évben a házasságok száma újra növekedésnek indult: míg az utóbbi évek mélypontját jelentő 2010-es évben alig több mint 35 000 házasság kötött, addig 2016-ban már közel 49 000.

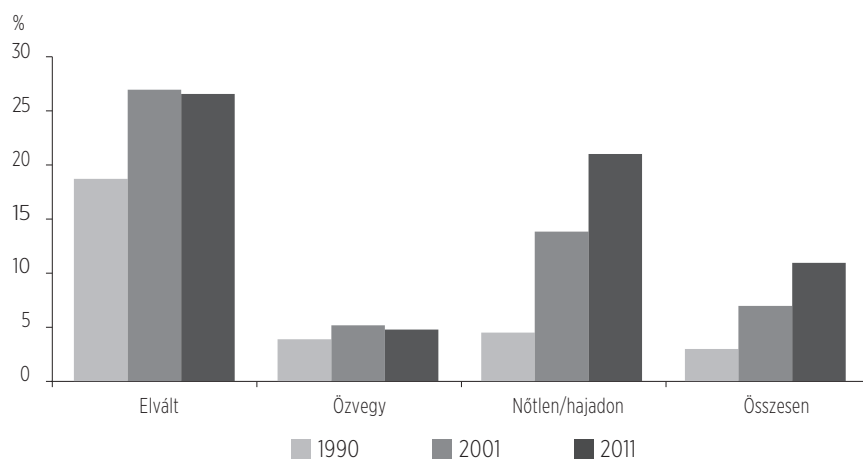
A házasságok számának hosszú ideig tartó csökkenését alapvetően a párkapcsolat-alapítási és együttélési gyakorlatban bekövetkezett változással magyarázhatjuk. Az 1990-es években és azt követően egyre többen és egyre hosszabb ideig maradtak egyedülállók, valamint a párkapcsolatok és családformák pluralizmusa figyelhető meg.

A párkapcsolati szokások változásának fontos eleme az élettársi kapcsolatok terjedése. Az élettársi kapcsolatok számáról hosszú távon viszonylag kevés információval rendelkezünk, de a népszámlálás jó kiindulópontot biztosít az elemzésekhez. Ez alapján az 1990-es évek elejétől nagymértékben nőtt az élettársi kapcsolatban élők aránya, és a népesség családi állapot szerinti összetétele is ennek megfelelően jelentősen átalakult. 1990-ben még a családok kevesebb mint 5%-a alapult élettársi kapcsolaton, míg 2011-ben, húsz évvel később ez az arány már a háromszorosára nőtt. A 15 évesnél idősebb népesség ma már több mint egytizede élettársi kapcsolatban él. Ez a kapcsolati forma továbbra is népszerű az elváltak körében, hiszen több mint negyedük él élettárssal, a növekedés azonban elsősorban azzal magyarázható, hogy többen még az első házasságkötésük előtt költöznek össze a partnerükkel. 2011-ben a hajadonoknak és nőtleneknek több mint egyötöde élt együtt partnerével házasság nélkül, a rendszerváltáskor azonban ez az arány még kevesebb mint a harmada volt (45%) (1. ábra). Mára az élettársi kapcsolatban élők közel kétharmada még soha sem volt házas, és szinte általánossá vált,

hogyan a házasságkötést megelőzi egy élettársi kapcsolat (Murinkó – Spéder 2015: 17).

1. ábra: Élettársi kapcsolatban élők aránya a 15 évesnél idősebb elvált, özvegy, hajadon és nőtlen családi állapotúak körében és a teljes 15 évesnél idősebb népesség körében Magyarországon, 1990, 2001, 2011 (%)

Proportion of cohabiting people by marital status, Hungary, 1990, 2001, 2011, population aged 15 and above (%)

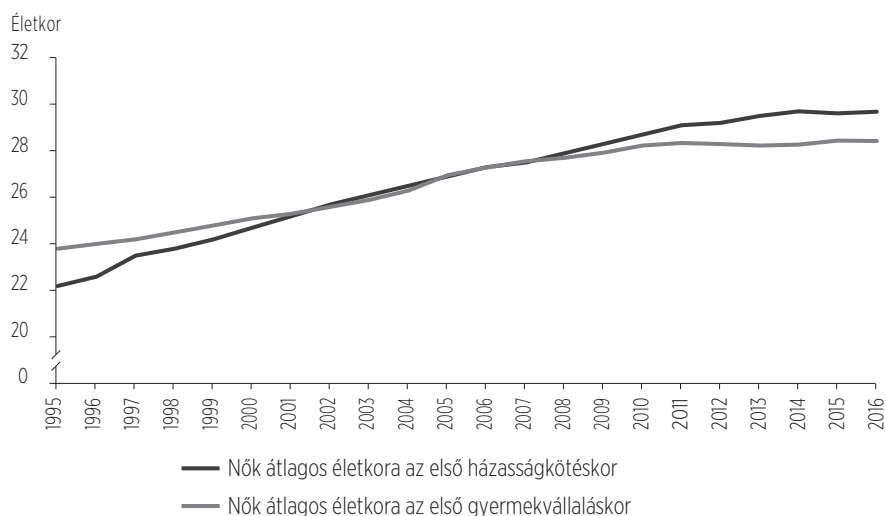

Forrás: KSH Népszámlálás, 1990, 2001, 2011.

Az első házasságkötések halasztása az 1990-es évek elejétől figyelhető meg mind a nők, mind a férfiak körében. Míg 1990-ben a nők átlagosan a húszas éveik elején, a férfiak a húszas éveik közepén léptek először házasságra, addig a legtöbb pár ma már a harmincas éveik körül jár az első házasságkötésekor. Az élettársi kapcsolatok terjedésének, a párkapcsolati szokások változásának vizsgálatánál gyakran használt mutatószám a házasságon kívüli születések aránya is, mivel az így született gyermekek jelentős része élettársi kapcsolaton alapuló családba érkezik (Kamarás 2001: 50, Kapitány – Spéder 2015: 51–52). Az utóbbi évtizedekben, ahogy sok nyugat-európai országban, Magyarországon is gyengült a kapcsolat a házasság és a gyermekvállalás között, egyre többen választják a házasságot a gyermekvállalás utánra (2. ábra). A nők átlagos életkora az első gyermekvállaláskor ma már alacsonyabb, mint az első házasságkötéskor, a gyermekek közel fele házasságon kívül születik, az első gyermekeknél pedig ez az arány még magasabb.

2. ábra: A nők átlagos életkora az első gyermekvállaláskor és az első házasságkötéskor Magyarországon, 1995–2016

Mean age of women at first birth and first marriage, Hungary, 1990–2016

Forrás: KSH Demográfiai évkönyvek.

A HÁZASSÁGRÓL ÉS AZ ÉLETTÁRSI KAPCSOLATRÓL KIALAKULT VÉLEMÉNYEK

Felhasznált adatok és módszerek

A következőkben először néhány korábbi szakirodalom alapján bemutatjuk, hogyan változott a házasságok, élettársi kapcsolatok megítélése Magyarországon. Ezután az International Social Survey Programme (ISSP) adatfelvételére alapozva követjük az attitűdök alakulását. Az ISSP keretében eddig négy alkalommal került sor a családi értékekre, nemi szerepekre vonatkozó attitűdök felmérése. Magyarország – a kelet-közép-európai országok közül elsőként – már 1988-ban csatlakozott a kutatáshoz. A családdal foglalkozó kérdéseket ezután 1994-ben, 2002-ben és utolsó alkalommal 2013 tavaszán vizsgálták a felnőtt magyar lakosság – minden alkalommal – több mint 1000 fős reprezentatív mintáján.³

³ Az ISSP adatfelvétel során 1988-ban 1737 főt, 1994-ben 1500 főt, 2002-ben 1023 főt, 2013-ban pedig 1012 főt kérdeztek meg.

A kutatásból a házasság és az élettársi kapcsolatok megítélésére vonatkozó kérdéseket, változókat használjuk fel. Az adatfelvétel lehetőséget ad arra, hogy 25 évet felölelve elemezzük, hogyan változtak a vélemények a házasság és a boldogság kapcsolatáról („*A házas emberek általában boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban.*”), a házasságon kívüli gyermekvállalásról („*Akik gyereket szeretnének, azoknak mindenképpen házasságot kellene kötniük.*”), és az élettársi kapcsolat megítéléséről általánosan („*Nincs semmi kivetnivaló abban, ha egy pár együtt él házasság nélkül.*”).

Az elemzés második részében a 2013-ban felvett ISSP adatfelvételre támaszkodva logisztikus regressziót alkalmazva megnézzük, hogy a főbb társadalmi és demográfiai tényezők és az egyéni tapasztalatok hogyan hatnak napjainkban a házasság és a házasságon kívüli gyermekvállalás megítélésére.

Vélemények változása Magyarországon

A magyar társadalomban a család fontos szerepet tölt be. Azonban az elmúlt évtizedekben a családformákban és a párkapcsolatok terén bekövetkezett gyökeres változások mellett jelentősen lecsökkent a hagyományos családmóddal élők aránya, ezzel együtt pedig a párkapcsolatok megítélése is változott. A korábbi kutatások alapján Magyarországon a nyugat-európaihoz képest hagyományosan gondolkodnak az emberek a párkapcsolatokról, de a házassághoz, élettársi kapcsolathoz fűződő attitűdök gyorsabban változtak és liberálisabbak, mint a nemi szerepekkel vagy gyermekvállalással kapcsolatos értékek (Knudsen – Waerness 1999: 186–187, Liefbroer – Fokkema 2008: 121).

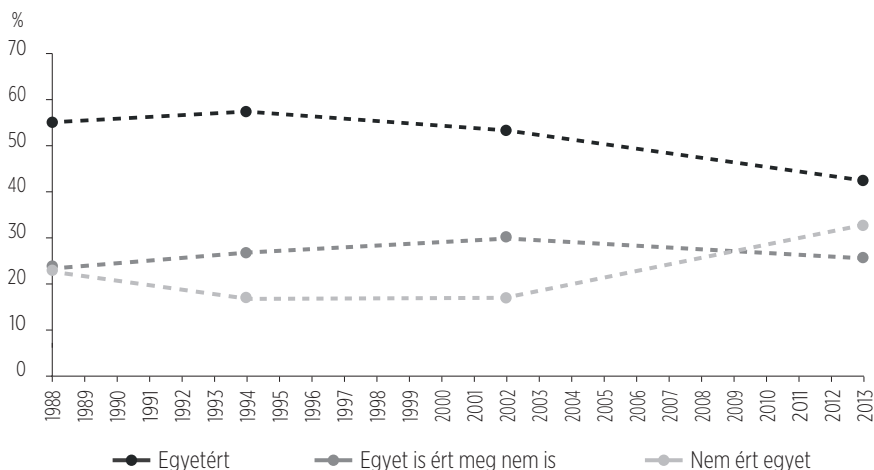
Magyarországon az élettársi kapcsolatok leginkább az 1990-es években kezdtek egyre általánosabbá válni, a közvélemény viszont nem azonnal reagált a változásokra. A rendszerváltás után készült adatfelvételek eredményei azt mutatták, hogy a legtöbben a házasságot preferálták az élettársi kapcsolattal szemben. 1991-ben a magyarok körében közel ugyanannyian gondolták úgy, hogy a fiataloknak előzetes együttélés után kellene házasságot kötniük, mint ahányan a próbaházasság utáni esküvőt javasolták, de végső soron tízből kilencen a házasságot tartották ideális párkapcsolati formának. Az is kiderült ekkor, hogy az emberek háromnegyede szerint az élettársi kapcsolat nem nyújt elég biztonságot a gyermekneveléshez, és a közvélemény szerint gyermekvállalás esetén a pároknak össze kellene házasodniuk (S. Molnár – Pongrácz 1992: 65–70). Az évtized közepén már látszódtott, hogy elsősorban a városi, iskolázottabb, fiatalabb népesség az, aki szkeptikusabb a házasság intézményével kapcsolatban és elfogadóbb az élettársi kapcsolatokkal szemben (Tóth 1997: 78), amit más, az ezredfor-

dulón készült vizsgálat is megerősített (Somlai – Tóth 2002: 340, Spéder 2002: 80–81). Ennek ellenére az ezredfordulón még mindig szinte teljes egyetértés volt abban, hogy a házasság nem elavult intézmény, viszont az élettársi kapcsolatok számának növekedését, a párkapcsolati szokások átalakulását sem tekintette a közvélemény negatív társadalmi jelenségnek (S. Molnár 2001: 82, S. Molnár 2010: 235). A vélemények tehát alapvetően a tolerancia irányába mutattak.

Az 1980-as évek vége és 2013 között az ISSP eredményei szerint is egyértelműen csökkent azok aránya, akik szerint a házasok boldogabbak, mint akik nem élnek házasságban. A rendszerváltás hozott némi változást a kérdésben. Ugyan csak kis mértékben, de 1988 és 1994 között erősödött a házasság mint párkapcsolati forma összekötése a boldogsággal, és egyértelműen lecsökkent azok aránya, akik ezt a nézetet elutasították. 1988 és 1994 között Magyarországon a házassággal kapcsolatos attitűdök mellett a női munkavállalásról alkotott vélemények is konzervatívabb irányba változtak, amelynek lehetséges okait Tóth Olga fejtette ki részletesebben (Tóth 1995: 83–85). 2013-ra viszont egy igen jelentős attitűdváltozás történt: ekkor már csak a megkérdezettek 42%-a gondolta, hogy a házasok boldogabbak, mint akik nem élnek házasságban, és közel egyharmaduk egyértelműen elutasította ezt a véleményt. Ez a változás is mutatja a házasság monopolhelyzetének megingását (4. ábra).

3. ábra: „A házas emberek általában boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban.” – válaszok megoszlása, 1988–2013 (%)

„Married people are generally happier than unmarried people.” – Share of answers, 1988–2013 (%)

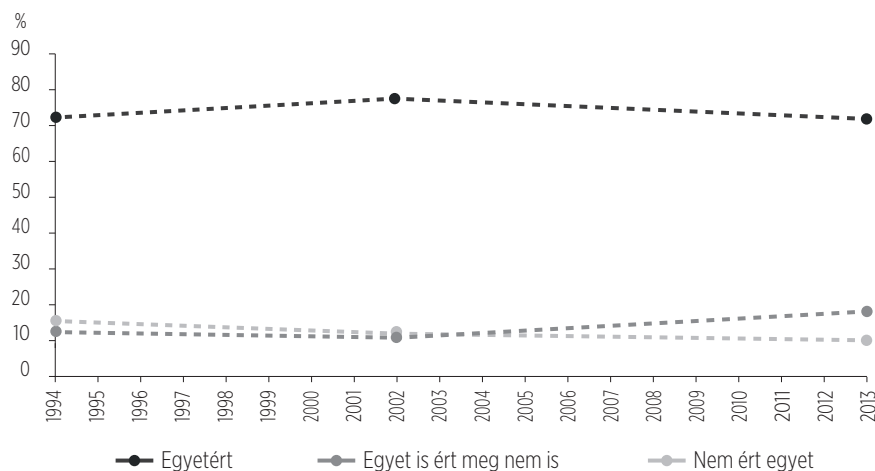
Forrás: ISSP, 2013 (saját számítás).

Elsősorban a házasságok vélték úgy, hogy az általuk választott párkapcsolati forma garantálja a boldogságot: 2013-ban több mint felük így gondolkodott, míg az élettársi kapcsolatban élőknek csak 27%-a, az egyedül élőknek pedig 36%-a. Ebben az esetben azonban elengedhetetlen figyelembe venni a házasság és élettársi kapcsolatban élő al minta életkori összetételét, hiszen a házasságban élők átlagéletkora 49 év volt, míg az élettársi kapcsolatban élők 12 évvel kevesebb, 37 év.

Az elmúlt évtizedekben az élettársi kapcsolatok elfogadottsága szinte általánossá vált. 2013-ban a válaszadók majdnem háromnegyede nem talált kivétlnivalót a házasság nélküli együttélésben. A sok esetben ma már a házasság alternatívájaként is működő párkapcsolati forma elsősorban az élettársi kapcsolatban élők körében a leginkább elfogadott, de a házasság és az egyedül élők többsége sem talál kivétlnivalót benne. Az életkor egyértelműen hatással van az attitűdök alakulására, jelentős különbség figyelhető meg a fiatalabb és idősebb korcsoportok hozzáállásában. Az élettársi együttélés irányában leginkább a 30-as éveikben járók voltak nyitottak, és 55 éves kortól kezdett csak jelentősebben csökkenni az elfogadása a 2013-as eredmények alapján.

4. ábra: „Semmi kivétlnivaló nincs abban, ha egy pár együtt él házasság nélkül.” – válaszok megoszlása, 1994–2013 (%)

„It is all right for a couple to live together without intending to get married.” – Share of answers, 1994–2013 (%)

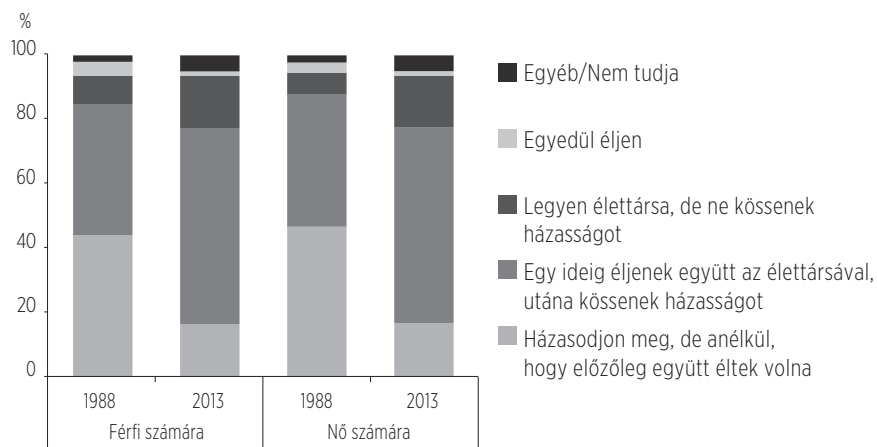

Forrás: ISSP, 2013 (saját számítás).

Az élettársi kapcsolatok elfogadottsága és a házasságok továbbra is magas arányú preferálása közötti véleményinkonzisztencia csupán látszólagos (S. Molnár 2001: 236). Mind a korábbi, mind a jelenlegi eredményeink azt mutatják, hogy elsősorban a próbaházasság intézménye vált népszerűvé, a többség szerint javasolt életforma összességében továbbra is a házasság. A még nem házas fiatalok számára javasolt életformák, párkapcsolati formák esetében 1988 és 2013 között egy jelentős struktúraváltás történt: lecsökkent azok aránya, akik szerint a fiataloknak azonnal házasságot kellene kötniük anélkül, hogy korábban együtt éltek volna. A „próbaházasság” intézményét ma már a válaszadók 60%-a javasolta a fiatal férfiak és nők számára, míg 1988-ban még csak 40%-uk vélekedett így. Ezzel együtt a magyarok közel 80%-a még 2013-ban is – más úton, de – a házasságot javasolta a fiatalok számára ideális párkapcsolati formaként. Azok aránya is nőtt az eltelt 25 év alatt, akik a végleges, tartós élettársi kapcsolatot javasolnák a fiatalok számára, azonban még így is csak 16% körül alakult az arányuk.

5. ábra: „Milyen életformát javasol egy még nem házas nő és férfi számára?” – válaszok megoszlása, 1988, 2013 (%)

What kind of partnership formation would you suggest to young unmarried women and men? – Share of answers, 1988, 2013 (%)

Forrás: ISSP 1988, 2013 (saját számítás).

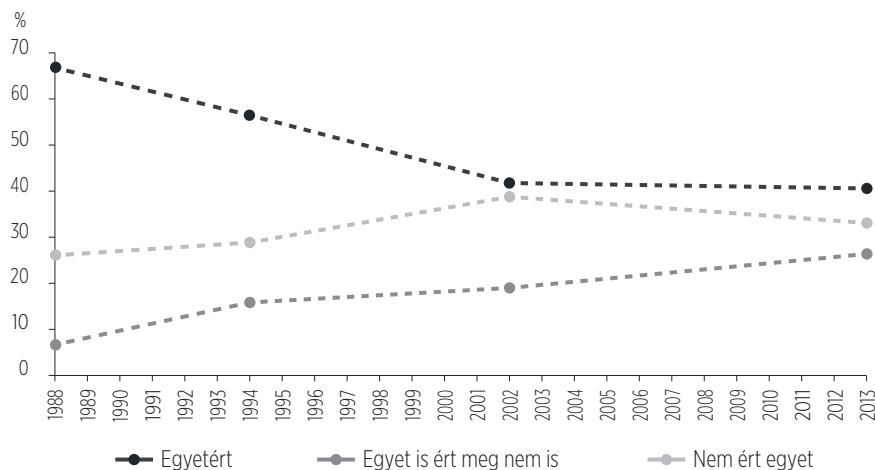
A korábbi kutatási eredmények azt mutatták, hogy az élettársi kapcsolatban élők közel 40%-a saját párkapcsolati formáját egész életre nézve ideálisnak tartotta, és alig több mint negyedük gondolta úgy, hogy a házasság lenne végső soron a kíváncs (Spéder 2002: 80–81). Amikor viszont arról kérdezték őket,

hogy általánosságban mit tartanak ideális kapcsolati formának hosszú távon, mit javasolnának a fiataloknak, akkor a teljes társadalomhoz hasonlóan az élettársi kapcsolatban élők is az együttélés utáni házasságkötést tanácsolták, attól függetlenül, hogy fiatalon hajadonként/nőtlenként együtt élő párokról, vagy egy korábbi házasságot követően elváltként vagy özvegyként együtt élőkről beszélünk-e (Pongrácz – Spéder 2003: 64).

Az International Social Survey Programme 2013-as eredményei is alátámasztják azt, hogy az élettársi kapcsolatban élők magasabb arányban tartják ideálisnak a saját párkapcsolati formájukat, mint a házasságban élők, a partner nélkül élők vagy a teljes társadalom. Míg a házasságban élők kevesebb mint tizede gondolta, hogy az élettársi kapcsolat lenne az ideális párkapcsolati forma egy fiatal felnőtt nő számára, a partner nélkül élőknek az ötöde vélekedett így, az élettársi kapcsolatban élőknek pedig már a harmada. Emellett viszont fontos látni, hogy az élettársi kapcsolatban élők közel kétharmada még így is a házasságot javasolná a fiatalok számára. A házassághoz vezető javasolt út viszont eltér: a házások közel ötöde gondolta úgy, hogy egy párnak nem kell összeköltöznie a házasságkötés előtt, az élettársi kapcsolatban élők körében viszont alig néhány fő vélekedett így.

6. ábra: „Akik gyereket szeretnének, azoknak mindenképpen házasságot kellene kötniük.” – válaszok megoszlása, 1988–2013 (%)

„Those who would like to have children ought to get married.” – Share of answers, 1988–2013 (%)

Forrás: ISSP, 1988–2013 (saját számítás).

Ahogy alapvetően az élettársi kapcsolatokkal, úgy a házasságon kívüli gyermekvállalással szemben is megengedőbbé vált a közvélemény. 1988-ban még a felnőtt

magyar lakosság közel kétharmada úgy vélte, hogy *„Akik gyereket szeretnének, azoknak mindenképpen házasságot kellene kötniük.”* A házasságon kívüli születések terjedésével a vélemények is módosultak: az ezredforduló után már a magyarok körülbelül 40%-a értett egyet ezzel az állítással. Fontos azonban kiemelni, hogy a változás leginkább a vélemények bizonytalanabbá válásában látható. 1988-ban még a magyarok több mint 90%-ának határozott véleménye volt ebben a kérdésben. A bizonytalanok aránya az eltelt 25 évben folyamatosan növekedett, 2013-ban már a válaszadók negyede nem foglalt egyértelműen állást benne.

Az eredmények szerint tehát 2013-ban a többség szerint még mindig a házasság a leginkább javasolt párkapcsolati forma, tízből négyen egyértelműen úgy gondolják, hogy a házasok boldogabbak, mint akik nem élnek házasságban, azonban a legtöbben támogatják, ha egy pár már az esküvő előtt is együtt él egy darabig. A gyermekvállalás kérdésében jelentősen lecsökkent azok aránya, akik mindenképpen fontosnak látják a házasságkötést a gyermek érkezése előtt, viszont a vélemények inkább a bizonytalanság irányába mozdultak el. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy 2013-ban mely társadalmi csoportok preferálják nagyobb valószínűséggel a házasságot.

EGYÉNI ÉLETHELYZETEK ÉS TAPASZTALATOK HATÁSA AZ ÉLETTÁRSI KAPCSOLATOK ELFOGADÁSÁRA

Az attitűdök alakulását számos makro- és mikroszintű változóval vizsgálhatjuk. Ebben a tanulmányban logisztikus regressziós modell segítségével az ISSP 2013-as adatait használva arra keressük a választ, hogy milyen egyéni szociodemográfiai tényezők befolyásolják napjainkban a házasságok és a házasságon kívüli gyermekvállalás megítélését. Az elemzés során két modellt alakítottunk ki. Az első modellben azt néztük meg, mi befolyásolja azt, hogy valaki úgy véli, a házasság mint párkapcsolati forma önmagában hozzájárulhat az egyéni boldogsághoz, tehát az egyetértést azzal az állítással, miszerint *„A házas emberek általában boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban.”* A második modellben pedig a házasságon kívüli gyermekvállalás megítélését elemezzük az *„Akik gyereket szeretnének, azoknak mindenképpen házasságot kellene kötniük.”* állítással való egyetértés mentén. A logisztikus regresszió elemzésben használt magyarázó változók gyakorisági megoszlásait a Függelékben található *F1. táblázat* tartalmazza.

Az elemzés során kiemelt figyelmet fordítunk az aktuális párkapcsolati helyzet és a korábbi tapasztalatok hatására. Ahogy korábbi magyar elemzések (Spéder

2002: 80, Pongrácz – Spéder 2003: 64) és a fenti eredmények is rámutattak, a házások hagyományosabb értékrendet képviselnek a párkapcsolatokkal szemben, mint az élettársi kapcsolatban élők. Más, nemzetközi adatfelvételek is igazolták, hogy a párkapcsolatok, családi életformák kérdésében a házások képviselik a leginkább tradicionális attitűdöket (Barlow et al. 2001: 40, Guberskaya 2010: 189, Treas – Lui – Gubernskaya 2014: 1512). Emellett maga az élettársi kapcsolat megtapasztalása is befolyásolhatja a vélemények alakulását, valamint a válás megtapasztalása is hatással lehet az attitűdökre és a tényleges gyakorlatra is (Willoughby – Carroll 2012, Mynarska – Bernardi 2007: 537, Coast 2009: 6, Perelli-Harris et al. 2017: 322). Ezek alapján elemzésünkben vizsgáljuk, hogy másképp vélekednek-e a házasságról az élettársi kapcsolatban élők, a házások és a hajadonok/nőtlenek, de különbséget teszünk köztük aszerint, hogy a házasságot megelőzően, illetve az egyedülállók életük során valaha éltek-e már élettársi kapcsolatban. Továbbá figyelembe vesszük azt is, hogy elváltak-e, felbomlott-e már házasságuk valamikor. Várakozásaink szerint a válásnak egyértelműen negatív hatása lesz a házasság preferálására, és akik jelenleg vagy korábban éltek már élettársi kapcsolatban, kevésbé ragaszkodnak a házassághoz.

Kontrollváltozóként bevontuk az elemzésbe a nemet, az életkort, hogy a válaszadónak született-e gyermeke, az iskolai végzettséget, a lakóhely településtípusát, valamint a templomlátogatás gyakoriságát a vallásosság mérésére (1. táblázat).

Az életkor egyértelmű, szoros kapcsolatban van a házasság és gyermekvállalás megítélésével. A modellekben referenciakategóriaként a 25–34 éves korosztály szerepel, mivel körükben a legnagyobb a valószínűsége a házasságkötésnek és a gyermekvállalásnak a népmozgalmi adatok alapján, tehát ők a leginkább érintettek ezekben a kérdésekben. Az eredményekből látszik, hogy ehhez a korcsoporthoz képest mindegyik idősebb generáció tradicionálisabban gondolkodik: míg a 35–44 évesek véleménye csak kissé tér el, addig a legidősebb, 65 év feletti korosztály már négyszer akkora valószínűséggel véli, hogy a házások boldogabbak, és hatszor akkora valószínűséggel gondolja, hogy a házasságnak és gyermekvállalásnak össze kellene kapcsolódnia. Meglepő eredménynek tűnik azonban, hogy a legfiatalabb, 18–24 éves korosztály is hagyományosabb értékeket képvisel a 25–34 évesekhez képest: kétszer akkora valószínűséggel értenek egyet azzal, hogy a házások boldogabbak a nem házasoknál, és hogy a gyermekeknek házasságban kellene születniük. A tradicionálisabb vélekedés mögött meghúzódhat az, hogy ez a korcsoport még kevésbé érintett közvetlenül a házasság és gyermekvállalás kérdésében. A 18–24 évesek csak kevesebb mint 4%-ának van tapasztalata a házasságról (jelenleg házas vagy elvált), 12%-uk él élettársi kapcsolatban, de a legtöbben még soha nem éltek együtt

partnerrel. Korábban más magyar eredmények azt mutatták, hogy az élettársi kapcsolatban élők körében minél fiatalabbakat kérdezzünk, annál nagyobb arányban szeretnének a jövőben megházasodni, annál inkább feltételezhető, hogy az élettársi kapcsolatot próbaházasságnak tekintik (Pongrácz 2012: 14–15).

Az életkor mellett a lakóhely településtípusa is meghatározó tényező a vélemények alakulásában. Az eredmények szerint a fővárosban és környékén élők a legkevésbé elkötelezettek a házasság mellett. A lakóhelynek erősebb a hatása abban a kérdésben, hogy a *„A házas emberek általában boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban.”* A nagyvárosokban és környékükön élők több mint háromszor, a kisvárosokban élők kétszer, a községekben élők pedig több mint négyszer akkora valószínűséggel gondolják, hogy a házások boldogabbak lehetnek. Ezzel szemben a házasságon kívüli gyermekvállalás kérdésében kevésbé megosztott a közvélemény, de ez esetben a fővárosiakhoz képest a más nagyvárosokban élők gondolkodnak a leginkább tradicionálisan.

Az elemzésbe a vallásosság indikátoraként vontuk be a templomba, istentiszteletre vagy gyülekezetbe járás gyakoriságát, az egyházhoz való kötődés mértékeként. Az eredmények szerint a vallásosságnak alig van szerepe a házasság megítélésében, azonban a házasságon kívüli gyermekvállalás kérdésében már éles különbség van a vallásgyakorlás mértéke alapján. A legalább havonta misére, istentiszteletre járók kétszer akkora valószínűséggel gondolkodnak úgy, hogy a házaspároknak kellene gyermeket vállalniuk, és közel háromszor nagyobb valószínűséggel vélekednek így, mint akik soha nem járnak istentiszteletre. A kérdésben a határvonal a vallásgyakorlatokon gyakran és a csak ritkán vagy soha részt nem vevők között van: az istentiszteletet soha sem és csak ritkán látogatók véleménye már nem különbözik szignifikánsan.

A válás meg tapasztalása a várakozásnak megfelelően negatív kapcsolatban van a házasság támogatottságával. Azok, akik már átélték legalább egy házasságuk felbomlását, fele akkora valószínűséggel vélik, hogy a házások boldogabbak lennének, mint mások, és szintén fele akkora valószínűséggel gondolják, hogy gyermekvállalás esetén házasságot is kellene kötni, mint azok, akiknek még nem volt ilyen tapasztalatuk.

A fenti változók kontrollja mellett a valós párkapcsolati helyzet⁴ és a kapcsolattörténet is befolyásolja a házasságról kialakult véleményeket, a hipotézisünk

⁴ A jelenleg élettársi kapcsolatban élők csoportján belül is vannak olyanok, akik korábban házások voltak, azonban a kis elemszám miatt nincs lehetőség az elkülönítésükre. A mintában 3 fő szerepel, akik élettársi kapcsolatban élnek, és a hivatalos családi állapotuk szerint özvegyek, illetve 35 fő, akik külön élő házasként vagy elváltként élnek élettársi kapcsolatban. A válás meg tapasztalását kontrollváltozóként bevontuk az elemzésbe. A korábban házások, de jelenleg egyedül élők esetében az adatbázis nem ad lehetőséget arra, hogy bontsuk a csoportot aszerint, hogy valaha éltek-e élettársi kapcsolatban, így az elemzés során elsősorban a jelenleg élettársi kapcsolatban, a jelenleg házasságban élők és az egyedülállók attitűdjeire fókuszálunk.

1. táblázat: A partnerkapcsolati helyzet és a személyes tapasztalatok hatása a házasság és a házasságon kívüli gyermekvállalás megítélésére (logisztikus regressziós modellek együtthatói)
Effects of the partnership status and personal experiences on the attitudes towards marriage and childbearing out of wedlock (odds ratios of binary logistic regression models)

	„A házas emberek általában boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban.”	„Aki gyereket szeretnének, azoknak mindenképpen házasságot kellene kötniük.”
	Exp (B)	Exp (B)
<i>Nem</i>		
Férfi (ref.)	–	–
Nő	0,848	1,074
<i>Életkor</i>		
18–24 éves	2,156**	2,437***
25–34 éves (ref.)	–	–
35–44 éves	1,718**	1,801***
45–54 éves	1,887**	2,621***
55–64 éves	3,102***	3,085***
65 éves vagy idősebb	4,310***	6,414***
<i>Iskolai végzettség</i>		
Alapfokú (ref.)	–	–
Középfokú	1,000	0,851
Felsőfokú	1,309	0,754
<i>Lakóhely</i>		
Budapest vagy agglomerációja (ref.)	–	–
Nagyváros vagy agglomerációja	3,635***	2,568***
Egyéb város	2,002***	1,024
Falu, község	4,153***	1,748**
<i>Misére, istentiszteletre, gyülekezetbe járás gyakorisága</i>		
Havonta egyszer vagy gyakrabban (ref.)	–	–
Ritkábban	0,714	0,429***
Soha	0,650*	0,355***
<i>Született-e gyermeke</i>		
Igen (ref.)	–	–
Nem	1,219	1,448
<i>Elvált-e vagy megszakadt-e házassága korábban?</i>		
Nem (ref.)	–	–
Igen	0,528***	0,562***

Megjegyzés: *** p<0,01; ** p<0,05; *p<0,1.

Forrás: ISSP, 2013 (saját számítás).

1. táblázat: A partnerkapcsolati helyzet és a személyes tapasztalatok hatása a házasság és a házasságon kívüli gyermekvállalás megítélésére (logisztikus regressziós modellek együtthatói) (folytatás)

Effects of the partnership status and personal experiences on the attitudes towards marriage and childbearing out of wedlock (odds ratios of binary logistic regression models) (continued)

	„A házas emberek általában boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban.”	„Aki gyereket szeretnének, azoknak mindenképpen házasságot kellene kötniük.”
	Exp (B)	Exp (B)
Családi állapot, párkapcsolati helyzet		
Élettárssal él (ref.)	–	–
Házasságban él, élettársi kapcsolatból lépett házasságba	2,208***	1,800**
Házasságban él, nem élt együtt házastársával korábban	2,143***	1,933**
Egyedülálló, de élt már élettársi kapcsolatban	0,590	0,455
Egyedülálló, soha nem volt még élettársi kapcsolata	0,333**	0,953
Egyedül él, de volt már házas	1,273	1,319
-2 log likelihood	1103,858	1132,905
Cox & Snell R ²	0,162	0,156
Nagelkerke R ²	0,218	0,210

Megjegyzés: *** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$.

Forrás: ISSP, 2013 (saját számítás).

azonban csak részben igazolható. Az eredmények jelen esetben is azt mutatják, hogy akik házasságban élnek, a házasokat boldogabbnak gondolják, és nagyobb valószínűséggel állítják, hogy a gyermekeknek házasságban kellene születniük, mint az élettársi kapcsolatban élők. A referenciakategória módosításával azonban az is kiderült, hogy a házások véleménye között nincs szignifikáns különbség aszerint, hogy előzetesen együtt éltek-e vagy sem. Függetlenül attól, hogy megelőzte-e együttélés a házasságukat, kétszer akkora valószínűséggel gondolják, hogy a házások boldogabbak másoknál, és ugyan kisebb különbséggel, de a gyermekvállalás kérdésében is tradicionálisabban gondolkodnak, mint az élettársi kapcsolatban élők. Az elemzés során az is kiderült, hogy abban a kérdésben, hogy a házások boldogabbak-e, mint mások, nem különbözik a véleményük az élettársi kapcsolatban élőknek, valamint azoknak a hajadonoknak/nőtleneknek,

akiknek korábban volt élettársi kapcsolatuk; akik viszont soha nem éltek együtt partnerrel, kevésbé ragaszkodnak a házassághoz. Itt fontos kiemelni, hogy míg a legfiatalabbak házasságpártibb véleményét az együttélési tapasztalat hiányával magyaráztuk, azok körében, akik soha nem voltak házasok, és nem is éltek együtt senkivel, mégis azt tapasztaljuk, hogy kisebb valószínűséggel állnak ki egyértelműen a házasság mellett. Az ellentmondás azzal magyarázható, hogy az együttélési tapasztalattal nem rendelkezők közel felét 25 évesek és idősebbek teszik ki, akik sokkal kevésbé tartják fontosnak a házasságot, mint a hasonló helyzetben lévő legfiatalabb korcsoport. Ez a látszólagos ellentmondás már nem áll fenn a házasságon kívüli gyermekvállalás esetében, a vélemények sokkal egyesebben alakulnak. A párkapcsolati helyzet csak a házasok és az élettársi kapcsolatban élők között van szignifikáns hatással a házasságon kívüli gyermekvállalás megítélésére. A házasok esetében itt sincs különbség a véleményekben aszerint, hogy a házasságukat megelőzte-e együttélés.

Az elemzésbe bevont változók közül a válaszadó neme, hogy született-e gyermeke, illetve az iskolai végzettsége, sem a házasság boldogságban játszott szerepének, sem a házasságon kívüli gyermekvállalásnak a megítélésében nincs szignifikáns hatással a többi változó kontrollja mellett.⁵

ÖSSZEGRZÉS

A népesség családi állapot szerinti összetétele az elmúlt évtizedekben gyorsan változott Magyarországon is, ahogy Európa legtöbb országában. Ennek alapvetően két összetevője van: egyrészt az együttélésen alapuló párkapcsolatok arányának csökkenése, másrészt a fiatalok körében egyre népszerűbb élettársi kapcsolat. Mindkét jelenség a házasságok halasztását, sok esetben elmaradását eredményezi. 2011-ben az akkor 30–34 éves fiatalok közel harmada még olyan hajadon, nőtlen volt, aki nem élt együtt partnerrel, további ötödüknek élettársi kapcsolata volt, csak tízből négyen kötöttek házasságot. A menyasszonyok ma

⁵ Az iskolai végzettség és az, hogy a válaszadónak született-e gyermeke, kétváltozós modellben még gyenge, de szignifikáns hatással volt a vélemények alakulására. „A házas emberek általában boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban.” állítás esetében a középfokú végzettségűek véleménye kevésbé volt tradicionális, mint az alapfokot végzeteké, a felsőfokot végzeteké viszont hasonlóan alakult. Szignifikáns különbséget a referenciakategória megváltoztatásával a középfokú és felsőfokú végzettségűek között sem találtunk. Emellett azok, akiknek van már gyermekük, fele akkora valószínűséggel gondolják, hogy a házasok boldogabbak, mint mások. A házasságon kívüli gyermekvállalás esetében az alapfokot végzettek gondolkoznak a legnagyobb valószínűséggel tradicionálisan, de a középfokot és felsőfokot végzettek között már nincs szignifikáns eltérés. Illetve azok, akiknek még nem született gyermekük, kisebb valószínűséggel vélik, hogy a gyermekeknek házasságon belül kellene születniük.

már átlagosan közel 30 évesek, a vőlegények közel 33 évesek az első házasságkötéskor. A mai házassodási trendek stabilizálódása esetén pedig a teljes első házasságkötési arányszám alapján legalább minden második nő házasságkötés nélkül élne le az életét.

A fent leírt jelenségekhez a korábbi és a tanulmányban bemutatott kutatási eredmények szerint nem viszonyul negatívan a közvélemény. A házassági életkor kitolódásával együtt az emberek is egyre inkább úgy vélik, nem gond, ha két ember házasságkötés nélkül szeretne együtt élni. A közvélemény akkor kevésbé elnéző, ha egy pár házasságon kívül szeretne gyermeket vállalni, családot alapítani, hiszen a legtöbben még ma is egyetértenek azzal, hogy ha egy pár gyermeket szeretne, akkor házasságot kellene kötniük. A közvélemény elfogadja az élettársi kapcsolatokat, már nem tekinti gondnak, ha valaki ezt a párkapcsolati formát választja akár hosszú távon is, de a házasság továbbra is értéket képvisel, a legtöbben azt javasolnák a fiataloknak, hogy idővel házasodjanak meg.

Az elemzés rámutatott arra, hogy a házasságon kívüli gyermekvállalás kérdésében a társadalom kevésbé megosztott, a társadalmi-demográfiai jellemzők kevésbé befolyásolják a vélemények alakulását, mint a házasság boldogságban játszott szerepének megítélésekor. Az eredményeink szerint az életkor, a lakóhely, a vallásosság és a családi állapot, kapcsolattörténet befolyásolja azt, hogy hogyan vélekednek az emberek a családformákról, mennyire ragaszkodnak a házassághoz. A kapcsolati helyzet és történet tekintetében azt tapasztaltuk, hogy a válásnak egyértelműen negatív hatása van a házasság preferálására. A párkapcsolati helyzet pedig ugyan befolyásolja az attitűdöket, a házasok nagyobb valószínűséggel tartják jobbnak a saját kapcsolati formájukat, mint az élettársak, de a véleményük egységesnek tekinthető attól függetlenül, hogy az esküvőt megelőzte-e együttélés.

A magyar társadalom számára, annak ellenére, hogy több évtizede elfogadóan viszonyul az élettársi kapcsolatokhoz, a házasság továbbra is fontos maradt. Az elmúlt években a házasságok száma is növekedésnek indult. Ahhoz, hogy a jelenlegi trendeket megérthessük, hogy láthassuk, mi áll a változások hátterében, elengedhetetlen a vélemények, attitűdök folyamatos vizsgálata is.

IRODALOM

- Barlow, Anne – Duncan, Simon – James, Grace – Park, Alison 2001: Just a piece of paper? Marriage and Cohabitation. In Park, Anne – Curtice, John – Thomson, Katarina – Jarvis, Lindsey – Bromley, Cathrine – Stratford, Nina (eds.): *British Social Attitudes Survey: British social attitudes: The 18th report*. SAGE Publications, London, 29–57.
- Bukodi Erzsébet 2001: A házasságkötés időzítése az egyéni életútban. *Statisztikai Szemle*, 79(4–5), 312–334.
- Carlson, Elwood – Klinger, András 1987: Partners in life: unmarried copules in Hungary. *European Journal of Population*, 3(1), 85–99.
- Coast, Ernestina 2009: Currently cohabiting: relationship attitudes, expectations and outcomes. In Stilwell, John – Coast, Ernestina – Kneale, Dylan (eds.): *Fertility, living arrangements, care and mobility: Understanding population trends and processes*. Springer, Dordrecht, The Netherlands. <http://eprints.lse.ac.uk/23986/> (letöltve: 2015.03.20.)
- Csernák Józsefné 1992: Élettársi kapcsolatban élő nők néhány társadalmi, demográfiai jellemzője Magyarországon. In Csernák Józsefné – Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit 1992: *Élettársi kapcsolatok Magyarországon*. KSH NKI Kutatási Jelentései 46., KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 15–58.
- Dupcsik, Csaba – Tóth, Olga 2014: Family Systems and Family Values in Twenty-First-Century Hungary. In Rajkai, Zsombor (ed.): *Family and Social Change in Socialist and Post-Socialist Societies: Change and Continuity in Eastern Europe and East Asia*. BRILL, Leiden, The Netherlands, 210–249.
- Gubernskaya, Zoya 2010: Changing Attitudes toward Marriage and Children in Six European Countries. *Sociological Perspectives*, 53(2), 179–200.
- Kamarás Ferenc 2001: Családalapítás és gyermekvállalás az 1990-es években és az ezredfordulón. *Demográfia*, 44(1–2), 44–74.
- Kamarás Ferenc 2012: A születések és a termékenység hazai irányzatai. *Demográfia*, 55(4), 243–267.
- Kapitány Balázs – Spéder Zsolt 2015: Gyermekvállalás. In Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH NKI, Budapest, 41–56.
- Knudsen, Knud – Waerness, Kari 1999: Reactions to Global Processes of Change: Attitudes toward Gender Roles and Marriage in Modern Nations. *Comparative Social Research*, 18, 161–195.
- Lesthaeghe, Ronald 1991: *The second demographic transition in western countries: an interpretation*. IPD Working Paper 1991-2, Interuniversity programme in demography.
- Liefbroer, Aart C. – Dourleijn, Edith 2006: Unmarried Cohabitation and Union Stability: Testing the Role of Diffusion Using Data from 16 European Countries. *Demography*, 43(2), 203–221.

- Liefbroer, Aart C. – Fokkema, Tineke 2008: Recent Trends in Demographic Attitudes and Behaviour: Is the Second Demographic Transition Moving to Southern and Eastern Europe? In Surkyn, Johan – Deboosere, Patrick – Van Bavel, Jan (eds.) 2008: *Demographic Challenges for the 21st Century. A State of the Art in Demography*. VUBPRESS, Brussels, 115–141.
- Murinkó Livia – Spéder Zsolt 2015: Párkapcsolatok. In Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH NKI, Budapest, 9–26.
- Mynarska, Monika – Bernardi, Laura 2007: *Meanings and attitudes attached to cohabitation in Poland. Qualitative analyses of the slow diffusion of cohabitation among the young generation*. MPIDR Working Paper, 2007–2006, Max-Planck-Institut für Demografische Forschung, Rostock.
- Ohlsson-Wijk, Sofi 2011: Sweden's marriage revival: An analysis of the new-millennium switch from long-term decline to increasing popularity. *Population Studies*, 65(2), 183–200.
- Perelli-Harris, Brienna – Berrington, Ann – Sánchez Gassen, Nora – Galesewska, Paulina – Holland, Jennifer A. 2017: The Rise in Divorce and Cohabitation: Is There a Link? *Population and Development Review*, 43(2), 303–329.
- Perelli-Harris, Brienna – Mynarska, Marika – Berrington, Ann – Berghammer, Caroline – Evans, Ann – Isupova, Olga – Keizer, Renske – Klärner, Andreas – Lappegård, Truppe – Vignoli, Daniele 2014: Towards a new understanding of cohabitation: Insights from focus group research across Europe and Australia. *Demographic Research*, 31(34), 1043–1078.
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit 1992: Közvélemény-kutatás az élettársi kapcsolatokról. In Csernák Józsefné – Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: *Élettársi kapcsolatok Magyarországon*. In Csernák Józsefné – Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit 1992: *Élettársi kapcsolatok Magyarországon*. KSH NKI Kutatási Jelentései 46., KSH Népességtudományi Kutatóintézet, Budapest, 60–75.
- Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt 2003: Élettársi kapcsolatok és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle*, 13(4), 55–75.
- Scott, Jacqueline 2006: Family and Gender Roles: How Attitudes Are Changing. *GeNet Working Paper*, No. 21. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.489.6910&rep=rep1&type=pdf> (leöltve: 2017.12.04.)
- S. Molnár Edit 2001: Élettársi együttélések – tények és vélemények. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György 2001: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága, Budapest, 65–87.
- S. Molnár Edit 2010: Párkapcsolat létesítését/megszüntetését érintő magatartási normák változásának megfigyelése. *Demográfia*, 53(2–3), 234–275.
- Somlai Péter – Tóth Olga 2002: A házasság és a család változásai az ezredfordulón Magyarországon. *Educatio*, 11(3), 339–348.
- Spéder Zsolt 2002: Családi életformák és az életpályák szakaszolódása az 1990-es évek Magyarországon (Vélekedések és kérdések a párkapcsolatokról). In Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt (szerk.): *Népesség – Értékek – Vélemények*. KSH NKI Kutatási Jelentései 73., KSH NKI, Budapest, 77–90.

- Spéder Zsolt 2005: Az élettársi kapcsolatok térhódítása Magyarországon és néhány szempont a demográfiai átalakulás értelmezéséhez. *Demográfia*, 48(3-4), 187-217.
- Thornton, Arland – Young-DeMarco, Linda 2001: Four Decades of Trends in Attitudes toward Family Issues in the United States: The 1960s through the 1990s. *Journal of Marriage and Family*, 30(4), 1009-1037.
- Tóth Olga 1995: Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. *Szociológiai Szemle*, 1995/1, 71-86.
- Tóth Olga 1997: Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban. In Lévai Katalin – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 1997*. TÁRKI – Munkaügyi Minisztérium, Budapest, 73-85.
- Treas, Judith – Lui, Jonathan – Gubernskaya, Zoya 2014: Attitudes on marriage and new relationships: Cross-national evidence on the deinstitutionalization of marriage. *Demographic Research*, 30(54), 1495-1526.
- Van de Kaa, Dirk J. 2001: Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behavior. In Bulatao, Rodolfo A. – Casterline, John B. (eds.): *Global fertility transition*. Supplement to *Population and Development Review*, 27, 290-331.
- Vaskovics László 2002: A család fejlődése Európában. *Educatio*, 11(3), 349-364.
- Vaskovics László 2014: Családszerkezeti átalakulások európai kitekintésben. *Szociológiai Szemle*, 24(1), 5-39.
- Willoughby, Brian J. – Carroll, Jason S. – Busby, Dean M. 2012: The different effects of „living together”: Determining and comparing types of cohabiting couples. *Journal of Social and Personal Relationships*, 29(1), 397-419.

FÜGGELÉK

F1. táblázat: A regressziós modellekben használt minta megoszlása a magyarázó változók mentén
Distribution of variables included in logistic regression analysis

	„A házas emberek általában boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban.”	„Akik gyereket szeretnének, azoknak mindenképpen házasságot kellene kötniük.”
<i>Nem</i>		
Férfi (ref.)	47,8	47,7
Nő	52,2	52,3
<i>Életkor</i>		
18–24 éves	9,4	10,6
25–34 éves (ref.)	15,3	15,5
35–44 éves	20,5	20,0
45–54 éves	17,0	16,8
55–64 éves	20,8	20,4
65 éves vagy idősebb	16,9	16,7
<i>Iskolai végzettség</i>		
Alapfokú (ref.)	50,4	50,4
Középfokú	33,3	33,2
Felsőfokú	16,3	16,4
<i>Lakóhely</i>		
Budapest vagy agglomerációja (ref.)	17,8	17,5
Nagyváros vagy agglomerációja	24,9	25,5
Egyéb város	27,3	26,7
Falu, község	30,0	30,2
<i>Misére, istentiszteletre, gyülekezetbe járás gyakorisága</i>		
Havonta egyszer vagy gyakrabban (ref.)	13,2	13,1
Ritkábban	46,0	45,8
Soha	40,8	41,1
<i>Született-e gyermeke</i>		
Igen (ref.)	75,5	74,1
Nem	24,5	25,9
<i>Elvált-e vagy megszakadt-e házassága korábban?</i>		
Nem (ref.)	78,1	78,6
Igen	21,9	21,4
<i>Családi állapot, párkapcsolati helyzet</i>		
Élettárssal él (ref.)	11,5	11,3
Házasságban él, élettársi kapcsolatból lépett házasságba	19,2	18,8
Házasságban él, nem élt együtt házastársával korábban	22,9	22,6
Egyedülálló, de élt már élettársi kapcsolatban	4,5	4,4
Egyedülálló, soha nem volt még élettársi kapcsolata	14,5	15,8
Egyedül él, de volt már házas	27,4	27,1
<i>Összesen (%)</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
<i>N</i>	<i>933</i>	<i>963</i>

ATTITUDES TOWARD MARRIAGE AND COHABITATION UNION IN HUNGARY IN THE 25 YEARS AFTER THE REGIME CHANGE

ABSTRACT

Our paper's goal is to explore how the attitudes towards marriage and cohabitation has changed in Hungary. We show that the public opinion accepts living in cohabitation, while the importance of marriage has decreased, but it is still the most approved partnership form. Our paper also analyzes how the main sociodemographic characteristics (especially marital status and the real partnership form of the respondents) effect the attitudes towards cohabitation unions. Our results show that the respondent's age and real partnership status have significant effect on opinions about marriage, but the partnership history does not make a clear difference in the opinions.

AZ 1851–1910 KÖZÖTTI IDŐSZAK VÁNDORLÁSTÖRTÉNETÉNEK ÚJRAGONDOLÁSA (I. RÉSZ)

Faragó Tamás

ÖSSZEFOGLALÓ

Az alábbi elemzés itt közölt első részében a történeti Magyarország első világháború előtti vándorlástörténetének forrásadottságaira, valamint a források elemzési problémáira összpontosítunk, és a vándorlások típusait és nagyságrendjét igyekszünk meghatározni.

A megszokottól némileg eltérve együtt tárgyaljuk a belső és a nemzetközi vándorlási folyamatokat, tekintettel arra, hogy hajtóerejük, motivációjuk sok tekintetben hasonló volt, és nem egy esetben méreteik és a résztvevők által megtett távolságok sem igen különböztek egymástól. Bemutatjuk a különböző alapvető vándorlási típusok (kivándorlás, bevándorlás, visszavándorlás) statisztikai adatait az 1907 és 1913 közötti hivatalos statisztikai adatok alapján. Ezt követően ismertetjük a vándorlások mérlegét mérő vándorlási különbözet területi eltéréseit, és kitérünk olyan belső vándorlási típusokra is, melyeket a vándorlástörténeti kutatások gyakran elhanyagoltak: bemutatjuk a határmenti vándorlásokat Ausztria példáján, illetve ismertetjük a rövid távú vándorlások egyik legfontosabb típusát, a külterületekre történő vándorlást.

Tárgyszavak: vándorlás, történeti demográfia, dualizmuskor, történeti Magyarország

Faragó Tamás
Budapesti Corvinus Egyetem
E-mail: drfarago.tamas@upcmail.hu

BEVEZETŐ

Jelen írás célja egy új összefoglaló kép felvázolása a dualizmuskori vándor mozgalmakról, ezen belül is csak az állandó vándor mozgalmak rendszerével kívánunk foglalkozni. Figyelmünket kívül hagyjuk tehát az ideiglenes, illetve a szezonális és ingavándorlásokat. Ugyancsak mellőzzük a vándor mozgalmak motivációinak, társadalmi és kulturális összefüggéseinek, és a benne résztvevők jellemzőinek részletesebb leírását, valamint az államhatalom migrációs politikájának alakulását. Egyrészt ezekkel más szerzők már alaposabban foglalkoztak, eredményeikhez nem sokat tudnánk hozzátenni. Másrészt hangot kell adnunk annak a benyomásunknak, hogy a migrációs politika korabeli tényleges gyakorlói, illetőleg a róluk szóló feldolgozások szerzői mintha nem mindig ismerték/ismernék pontosan azt a népeiséget, amelynek cselekvéseit akkoriban befolyásolni, szabályozni, illetve utólag rekonstruálni szerették volna. Jól tükrözik ezt a 20. század eleji viták,¹ illetve a korabeli riportok és útleírások, melyek információikat részben személyes benyomásaikra, illetve részforrásokra alapozták. A politikai hatalom képviselői ugyan látszólag jóval alaposabban voltak tájékoztatva, mégis – úgy tűnik számunkra – szelektáltak, hogy mit fogadnak el valósának az elérhető információkból, s egyúttal szemmel láthatóan túlbecsülték saját cselekvési lehetőségeiket is.² Véleményünk szerint viszont nem árt, ha már egy folyamat leírása előtt világosan megállapítjuk, mekkora és milyen demográfiai és foglalkozási szerkezetű, földrajzi és etnikai eredetű, illetve kulturális karakterű sokaságról beszélünk, vagyis kiket akarunk elemezni. Mint azt címünkben is jeleztük, írásunk elsősorban a dualizmuskori vándorlástörténet statisztikai alapon történő megközelítésével kíván foglalkozni, s ezen belül – noha a belső vándorlást sem akarjuk elhanyagolni – megkülönböztetett figyelmet szeretne fordítani a nemzetközi vándorlási folyamatokra.

Olvasóink egy része számára talán némi újdonságot jelenthet, hogy a belső és nemzetközi vándorlási folyamatokat megpróbáljuk együttesen kezelni.³ Utóbbi megoldást rögtön két tényezővel is indokolhatjuk. Egyrészt a vándorlási

¹ Ennek részletes áttekintését elvégezte Vida István (2014), de több fontosnak látszó korabeli művet, illetve vita-összefoglalót jómagunk is átolvastunk.

² A politikusok szemléletét meglehetősen pontossággal mutatják be Kemény G. Gábor imponáló forrásgyűjteményének vonatkozó iratközlései (Kemény 1956, 1964, 1966). A lehetőségek túlbecsülését pedig még pontosabban tükrözik az első világháború békekötéseinek „eredményei”.

³ Ez a sokak számára talán szokatlan megközelítés természetesen nem saját felfedezésünk. Egyrészt a migráció kérdésével foglalkozó statisztikusok és demográfusok már nem egy esetben korábban is így gondolkodtak (Thirring 1904: 30 skk.). A 20. század végére pedig egyre gyakrabban tört magának utat ez a szemlélet (l. többek között Kóvér György (1998) vagy Tóth Zoltán (1998) magyar történelemtől írott összefoglaló műveit, avagy Beluszky Pál (2005, 2008) századfordulós demográfiai körképeinek vonatkozó részeit az ugyancsak általa szerkesztett kétkötetes történeti földrajzban).

motivációk és célok tekintetében a kettő között jelentős volt az átfedés, ugyanis nagyon hasonló szándékok – főképp az érvényesülés, a vagyongyűjtés, egyszóval a boldogulás vágya – vihették az embereket egy vidéki városközpont, Budapest, Ausztria, avagy éppen Észak-Amerika irányába. Másik tényezőként a korabeli politikai és igazgatási viszonyokra utalhatunk: miután az általunk tárgyalt vándormozgalmak résztvevőinek többsége a vizsgált időszakban az Osztrák-Magyar Monarchia állampolgára volt, jelentős részük a 20. század elejéig egy némileg bonyolult, de voltaképpen egységesnek számító államrendszer keretei között közlekedett. Sokszor tehát tulajdonképpen kutatói döntés kérdése, hogy az Ausztriába, Magyar- vagy Horvátországba, netán éppen Boszniába áttelepedőt belső vagy külső vándorlóként kívánjuk-e számba venni. Nem beszélve arról a tényről, hogy – néhány kelet-európai országot kivéve – szinte egészen az első világháború kitöréséig lényegében útlevél nélkül lehetett mozogni a világban. Ráadásul nemcsak a Monarchián belül, hanem azon kívül is, egy a maihoz képest rendkívül visszafogottnak nevezhető határőrizet mellett.⁴

A szemléletváltáson túlmenően akad azonban egy másik nyomós ok is, ami ennek az írásnak a megszületéséhez vezetett. Amikor ugyanis megpróbáltuk röviden áttekinteni a témáról szóló összefoglaló írásokat, meglepődve tapasztaltuk, hogy szerzőik – eltekintve most a többségében korrekt lokális esettanulmányoktól – gyenge és szűk statisztikai forrásbázisra építettek, illetve zavaros módon kezelték a vándorlással kapcsolatba hozható számszerű adatokat, sőt nagyon gyakran kifejezetten mellőzték azok alaposabb elemzését. Vagyis a mi szemszögünkből nézve sokan hiányos módszertani ismeretekkel kezdtek neki a magyarországi vándorlástörténet kutatásának, ráadásul az esetek jelentős részében még a rendelkezésükre álló forrásokat is rosszul értelmezték. Mára nem ritka ugyanis, hogy a migrációtörténet rekonstrukciója során csak annak esemény-, politika-, és társadalomtörténeti megközelítése kap szerepet, míg a demográfiai folyamatok bemutatása, valamint az „alanyok”, a résztvevő népesség számának és szerkezetének pontosabb meghatározása vagy elmarad, vagy a szerzők kritikai ellenőrzés nélkül veszik át egy-egy korábbi írás helyesnek vélt adatait. Utóbbit különösen azért kell hangsúlyoznunk, mert elég gyorsan kiderült számunkra, hogy a kézbe vett, többnyire milliós számokat közlő vándorlástörténeti összefoglalók mögött részben a statisztikai adatok és az ezekre építő külföldi kutatások hézagossága húzódott meg.⁵

⁴ A kivándorlóknak 1903-tól útlevelet kellett igényelniük, ami nem feltétlenül jelentett komoly akadályt, bár a helyi hatóságok esetenként igyekeztek megnehezíteni a folyamatot (Horváth 2001: 314). A szimpla külföldre utazáshoz azonban az első világháborúig többnyire csak Oroszország és a Balkán irányába volt szükség útlevélre (Bencsik 2003).

⁵ Utalunk itt többek között Szekfű Gyula (1934), Málnási Ödön (1937), Mód Aladár (1948), Hanák Péter (1978) és Romsics Ignác (2007) összefoglaló műveinek ide vonatkozó rövid, sarkos megállapításaira, illetve a közvetlenül a kivándorlással foglalkozó Kovács Imre (1938), Rácz István (1962, 1980), Fűr Lajos (2001) és Tóth Pál Péter (2011) írásaira.

A fentiek alapján tehát két feladatot kellett kijelölnünk. Egyrészt úgy gondoltuk, hogy egy statisztikai értelemben is korrekt képet csak úgy alakíthatunk ki, ha ismét az alapoktól indulunk el. Vagyis létre kellett hoznunk egy részben új, részben korrigált alapokra épülő, statisztikailag ugyanakkor egységes és összehasonlításokra alkalmas adatbázist az 1850 és az 1910-es évek közötti magyarországi vándormozgalmakról. Második lépcsőben pedig erre az adatbázisra támaszkodva megpróbáltuk vázlatosan újrarajzolni Magyarország e korszakban bekövetkező rövid és hosszú távú vándormozgalmainak képét.

Munkánk megkezdésekor vizsgálatunk alapterületeként a szűkebb értelemben vett, délen lényegében a Drávával határolt történeti Magyarországot jelöltük ki.⁶ Horvátországot, a hajdani Horvát-Szlavón Királyságot lényegében csak adminisztratív, politikai kötelékek fűzték Magyarországhoz, társadalma, népessége és történelmi folyamatai eltérő utakat követtek, és valójában a középkortól kezdve végig autonóm módon kormányozta önmagát. Prinz Gyula és Teleki Pál robusztus művének felfogását követve ezért mi is külön kezelendő területként tekintettünk rá.⁷ Ebből viszont egyértelműen következett, hogy Horvátország és Fiume Magyarországgal kapcsolatos vándormozgalmait – Ausztriához hasonlóan – nemzetközi vándorlásként kell kezelnünk.⁸

Kutatási célunk megvalósításához az alábbi kérdések tárgyalását tartottuk szükségesnek:

- milyen forrásokra lehet építeni egy megfelelő vándorlási adatbázist;
- mit tudunk megállapítani e források alapján Magyarország vándorlási folyamatairól az adott időszakra vonatkozóan;
- hogyan lehet jellemezni a külföldiek bevándorlását, valamint a magyarországi népesség kivándorlását;
- milyen a vándorlások összképe az adataink alapján: milyen irányokba mekkora népességet mozgatott meg, mekkora egyenlegeket mutat, továbbá milyen időbeli változásokkal lehet jellemezni;
- milyen összefüggés van a népességnövekedés és a vándorlási folyamatok között, vagyis utóbbi hogyan hatott a népesség számának alakulására;

⁶ A korabeli statisztikai adatokkal dolgozó elemzések többsége az 1868. évi magyar-horvát kiegyezés után külön kezelte Horvátországot és Fiumét. Kivételt képez utóbbi város hovatartozása, mely a Magyar Birodalom felbomlásáig annak belső, horvát-magyar vitatémája maradt.

⁷ Prinz és Teleki (1938) térképeinek többségén Horvátország megrajzolt körvonala üresen, adatok nélkül maradt, egyszerre mutatva a közös politikai keretet és az autonómiát.

⁸ Ez a megoldás csak az Egyesült Államokba irányuló vándormozgalmak elemzése során okozott számunkra problémát. Az amerikai statisztika ugyanis többnyire nehézkesen kezelte a számára bonyolult politikai és etnikai szerkezetű Osztrák-Magyar Monarchia adatait. Kezdetben egyetlen egységnek tekintették, majd az 1870. évi népszámlálástól kezdve külön rovatot adtak Magyarországnak, területe további részletezésével azonban már végképp nem kívántak foglalkozni.

- a konkrét adatok alapján hogyan lehet röviden felvázolni a vándorlásokban résztvevők demográfiai, etnokulturális és foglalkozási szerkezetének néhány alapvető jellemzőjét, amelyekből részben következtetni tudtunk a vándorlások motivációira és kiváltó okaira, illetve amelyek alkalmasnak bizonyulhattak a kutatások tovább folytatásához. Ráadásul mindezt úgy kellett megtennünk, hogy lehetőség szerint közben elkerüljük a fordított megközelítést, vagyis az adatokat részben figyelmen kívül hagyó, vagy azokat rosszul kezelő, de már létező preconcepciók csapdáit.

A VÁNDORLÁSKUTATÁS FORRÁSAI

Mielőtt a téma boncolgatásába fognánk, előbb röviden szót kell ejtenünk a használt forrásokról, melyek szorosan összefüggtek az alkalmazható, illetve általunk alkalmazott vizsgálati módszerek kérdésével is. A vándorlásokkal foglalkozó kutatások túlnyomó része leggyakrabban ugyanis két nagy forráscsoportra épített: szöveges (kvalitatív) és számszerű (kvantitatív) forrásokra. Benyomásunk szerint az előbbi a kedveltebb a hazai kutatók körében. Talán mert a korabeli narratív forrásokat tekintették a legalkalmasabbnak a vándorlások hiteles és komplex képének megrajzolására, de az sem kizárt, hogy az ilyen források elemzésével könnyebben és egyszerűbben tudták elérni a céljukat.⁹ E megközelítéssel viszont – mely felöleli mind a hivatalos szövegek (törvények, szabályok, jelentések, parlamenti viták stb.), mind a magánjellegű (levelezések, naplók, visszaemlékezések, illetve az utólagos „oral history” eredmények),¹⁰ mind az átmenetet képező források (konferencia-anyagok, sajtó, politikai vitairatok) széles spektrumát – jelen írásunkban bővebben nem foglalkozunk, mert célkitűzésünk megvalósítását nem igazán segítené elő.¹¹ Elsődleges fontosságúnak – ha tetszik, kiindulópontnak – azokat a statisztikai jellegű, illetve ilyen elemzésre használható forrásokat tekintettük, amelyek alkalmasnak bizo-

⁹ Az egyetemi oktatás többé-kevésbé máig inkább a kvalitatív források elemzésére készíti fel a vándormozgalmak történeti elemzésével foglalkozni kívánó történészeket és néprajzosokat. Ismereteink szerint kifejezetten kvantitatív módszertani kurzusok inkább csak a jelen viszonyaival foglalkozó szociológusok, antropológusok és földrajzosok oktatási szerkezetében jelennek meg. (A rendszerváltás előtti generáció tagjai például az egyetemen kizárólag csak politika- és eseménytörténetet tanulhattak.)

¹⁰ Utóbbi megközelítés forrásait és szemléletét kiválóan mutatja be Fejős (1981) több mint három évtizeddel ezelőtt megjelent, de ma is igen jól használható összefoglaló írása a Zemplén megyei amerikai kivándorlásról.

¹¹ Attól tartunk ugyanis, hogy az e szövegekre és az ezeket elemző/értelmező narratívákra épülő szakirodalom áttekintése nem igazán ad számunkra világosabb képet a vándorlások méretéről, irányairól és ezek változásairól, sőt arról sem mond sokat, hogy tulajdonképpen milyen volt a vándorlásokban résztvevők tényleges foglalkozási, etnokulturális és demográfiai szerkezete.

nyultak a vándorlás mint népességi folyamat rekonstrukciójára. Az volt ugyanis a feltevésünk, hogy előbb a megismerhető alapadatokat, illetve a változások körvonalait kellene tisztáznunk, és csak ezt követően bonyolódhatunk bele a szerkezetek és folyamatok magyarázatába.¹²

Előjáróban a vándorláskutatás során leggyakrabban használt, illetve használható számszerű forrásokat és azok legfontosabb jellemzőit ismertetjük (*1. táblázat*).

Úgy véljük, hogy a két alapvető kvantitatív forrástípus, az utasforgalmi és a népszámlálási adatok vándormozgalmakra vonatkozó sajátosságai (lásd az *1. táblázatban*) nem kívánnak terjedelmesebb kommentárt. Inkább a két eltérő típus konkrét használatának néhány tapasztalatát soroljuk fel az alábbiakban, esetenként utalva kialakulásukra, illetve készítésük történetére. Miután a vándorlástörténeti kutatások nagyjából a vándorlások méretéből, irányából és feltételezett egyenlegéből indultak ki, ezek rekonstruálására főként a legkorábban elterjedt forrástípust, a népmozgalmi jellegű utasforgalmi adatokat – vagyis a kivándorlók (és a célterületek forrásai esetében a bevándorlók) évenkénti számát, illetve azok összegét – használták, amelyek talán a legismertebbek és egyúttal a legkönnyebben elemezhetőnek látszottak.¹³ E forrástípus felhasználása főként az Amerikába való nagyméretű bevándorlás kezdetekor, a 19. század közepétől vált igen gyakorivá és széleskörűen alkalmazottá. A nagy hajózási vállalatok ugyanis már a gőzhajózás elterjedése előtt is rendszeresen készítettek utaslistákat, amelyeket legkésőbb az 1880-as évektől hivatalos statisztikaként adtak közre.¹⁴ A hivatalos statisztikai szolgálatok helyenként ugyancsak korán megkezdték a ki- és bevándorlók adatainak gyűjtését,¹⁵

¹² Természetesen azt is rögvest deklarálnunk kell, hogy a statisztikai forrásokat sem tartjuk tévedhetetlennek, bár van néhány jelentős előnyük a fent említett szöveges forrásokkal szemben. (1) A népességre vonatkozó statisztikai források sohasem egyedi adatok, hanem mindig valamilyen egykorú felmérés vagy tömeges adatgyűjtés során keletkeztek. (2) A statisztikai felvételek kezdetekor mindig pontosan meg kellett határozni a használt fogalmakat, amelyek lényegében eldöntötték, hogy egy-egy adat vagy személyiért, hova és melyik csoportba sorolható, illetve milyen módszerekkel lehet és kell azokat kezelni. (3) Az adathibák, téves következtetések az ellenőrző számítások során jóval könnyebben észrevehetők, mint egy szöveges félrefogalmazás esetében. (4) A statisztikusok az elemzésekre, illetve az ellenőrzésekre – az adatok jellegétől és a céloktól függően – különböző standard módszereket dolgoztak ki az elmúlt évszázadok során, amelyek később sem változtak az éppen divatba jövő új teóriák hatására.

¹³ Nem kellett különböző számításokat végezniük, az ábrák elkészítéséhez elég volt összegezniük a kivándorlók/bevándorlók évenkénti számait.

¹⁴ A kontinentális Európából érkezett bevándorlókra vonatkozó utaslistákat a 18. század kezdetével kiindulón őrzik tömegesen az észak-amerikai levéltárak (I. Eakle – Cerny 1984: 453 skk.). Egyébként ez a forrástípus minden gyarmatosító ország tengerhajózásában megjelent, beleértve ebbe a rabszolga-kereskedelem kényszevándorlóit is.

¹⁵ Az Egyesült Államok hivatalos statisztikáiban 1820-tól, az Osztrák Birodalomban pedig 1821-től kezdve találunk adatokat az évenkénti nemzetközi vándormozgalmra vonatkozóan. Ezek azonban az első évtizedekben rendszerint meglehetősen hiányosak, sőt az osztrák statisztikában a magyarországi tartományok adatai 1851 előtt egyáltalán nem is szerepeltek. Pontosabban, ha rubrikájuk fel is tűnt, a 19. század közepéig nem találunk bennük adatot. A már Magyarországra is vonatkozó, és egyúttal a vándorlások irányait is feltűntető információkkal először csak az 1857. évi osztrák népszámlálásban találkozunk.

1. táblázat: A vándormozgalmak legfontosabb kvantitatív adattípusainak rövid jellemzése
Characteristics of the most important quantitative data types of migratory movements

Jellemzők	Népszámlálási adat (állónépesség, „stock”)	Népmozgalmi adat (mozgó népesség, „flow”)
Adattípusok	Születési hely, állampolgárság, illetőség, háztartásból távollevők.	Kivándorló, bevándorló, vándorlási különbözet. ^{a)}
Előnyök	A vándorlók szerkezete megismerhető (foglalkozás, etnikum, továbbá kor, nem stb.).	Folyamatos adatszolgáltatás eredménye.
	Mind a belső, mind a nemzetközi vándorlás nettó végeredményét tükrözi.	Rögzíti a mozgások különböző típusait, így visszavándorlási adatokat is ad.
	Térben és időben pontos viszonyításokat tesz lehetővé.	Segítségével a változások folyamata pontosan, volumene pontatlanul, de követhető.
Hátrányok	Nem folyamatos adatszolgáltatás. ^{b)}	A vándorlók szerkezetére vonatkozó adatok hiányoznak, vagy nem teljes körűek.
	Ki- és bevándorlásra utaló adatot ritkán és hiányosan ad, így az adatok nem mindig hasonlíthatóak össze. ^{c)}	Európában inkább a bevándorlási, a tengerentúlon gyakran a visszavándorlási adatok hiányosak.
	Visszavándorlásra vonatkozó adatok nem szerepelnek benne, így a népszámgmozgást csak részben tükrözi.	A belső vándorlás adatai esetenként hiányoznak, illetve nem mindig különböztethetők meg a nemzetközi vándorlásokétól.
	A kivándorlók demográfiai szerkezetére nem ad adatokat.	Regionális, illetve nemzetközi viszonyításokra nem mindig alkalmas.
Vélemény	A vándormozgalmak elemzéséhez a népszámlálási adatok több és pontosabb információt adnak. Míg a népszámlálások a kivándorlást alul-, a népmozgalmi adatgyűjtések felülregisztrálják, a folyamatok megismeréséhez és a vándorló népesség szerkezetének pontosításához mindkettő használatára szükség lehet. Ugyanakkor gondot okoz, hogy a különböző időszakok és országok adatfelvételei többnyire nem azonos elvek alapján készültek.	

Megjegyzés: ^{a)} A születések és halálozások összegzéséből keletkező természetes szaporulat (a népmozgalom összege), valamint a tényleges szaporulat (vagyis a két népszámlálás végösszege közötti különbség) értéke egymással összevetve. A vándorlás pozitív vagy negatív egyenlege javíthatja (növeli) vagy ronthatja (csökkenti) a tényleges szaporulat végösszegét. ^{b)} Csak népszámlálások alkalmával – Magyarországon általában 10 évente – készül. ^{c)} E hiányosságon a kivándorlók esetében csak az ún. tükörstatisztikák (a külföldi bevándorlási célterületek népszámlálási adatai) segíthetnek, ha azok elég részletesek, és egyáltalán léteznek az adott időszakra vonatkozóan, illetve elérhetőek számunkra. A bevándorlások követése legalább ilyen nehéz, mivel egyrészt az egyének születési helye, állampolgársága és illetősége különböző, egymástól is eltérő lehet, másrészt a népszámlálások a háromból többnyire csak egyet – és nem következetesen ugyanazt – közölnek.

Forrás: Szerző véleménye saját számítások és Fassmann et al. 2009 alapján.

de hosszú ideig mégis a hajózás szolgáltatta erre nézve a legtöbb használható adatot. Egyrészt körükben az utaslisták készítésének gyakorlata már korábban kialakult. Másrészt a jelentős utasforgalommal rendelkező néhány fontos kikötő adatainak összegyűjtése sokkal könnyebb feladatnak bizonyult a szárazföldi határforgalom – akár több ezer kilométerre is kiterjedő – nyomon követésénél. Ennek következtében Európa tengerektől távoli területeinek vándormozgalmáról a 19. század közepéig leginkább csak a népszámlálások adtak információkat. Utóbbiak azonban hosszú ideig csak a jelenlevő idegenek és a távollevő helybeliek adatait tüntették fel, további részleteket nem közöltek, így a korai népszámlálásokból nemcsak a vándorlók személyes jellemzői, hanem többnyire még a vándorlások iránya sem volt megállapítható.

A hajóforgalom utasjegyzékei egészen a 20. század elejéig megőrizték fontosságukat. E forrástípus értékét fokozta, hogy rendszerint a ki- és beutazók több alapvető adatát (nem, kor, etnikum, állampolgárság, foglalkozás) is rögzítették, sőt egyes statisztikai, illetve bevándorlási hivatalok – különösen az Egyesült Államokban – az első világháború előtt már szinte szociológiai pontosságú adatfelvételeket készítettek a vándorló népességről. A kikötői adatok további előnye volt, hogy többnyire folyamatos és egyre hosszabbodó időszakokat képeztek, vagyis segítségükkel a vándorlások iránya, időbeli változása és ingadozása viszonylag pontosan követhetően látszott. A demográfiában kevésbé járatos szerzők emiatt mindmáig döntően erre az adattípusra alapozták a megállapításaikat, de legtöbbjük nincs tisztában azzal, hogy előnyei mellett természetesen komoly hátrányai is vannak. Egyrészt országonként és időszakonként változó, hogy a bevándorlás vagy a kivándorlás folyamatának a megfigyelése és adatainak minél részletesebb és pontosabb feldolgozása dominált-e. Másrészt a vándormozgalmak éves forgalmi adatai nem voltak alkalmasak regionális vizsgálatokra és összehasonlításokra, mert nem vagy ritkán tartalmaztak pontos adatokat a ki- és bevándorlók származási-, illetve célterületére vonatkozóan.

Az utasforgalmi adattípus alapvető hiányossága volt az is, hogy a vándorló csoporttal a születési országuk és az utazásuk célterületének feljegyzésén túl nem foglalkozott a belépésüket követően, vagyis a teljes folyamatnak csak egy kiemelt részét – az elejét vagy a végét – ismerhetjük meg belőlük. A nemzetközi vándormozgalmak esetében azonban még ennél is nagyobb gondot jelentett az, hogy a ki- és bevándorlások éves adatai nem voltak képesek kiszűrni az oda-vissza történő többszörös utazások hatását. Az utasforgalmi statisztikában ugyanis eleve benne rejtett a vándorlásokban résztvevők szá-

mának túl- vagy alábecslése, így ez a forrástípus a kivándoroltak létszámának megállapítására nem alkalmas.¹⁶

Vegyünk egy konkrét példát a probléma érzékeltetésére. Az Egyesült Államokba irányuló kivándorlásunk többféle statisztikáját (hajózási utasjegyzékek, az USA bevándorlási hivatala, valamint a hivatalos magyarországi kivándorlási adatok) egymással összevetve megállapítható, hogy a jegyzékek szerint 1871 és 1917 között valamivel több mint 2 millió fő vándorolt ki a (Horvátországgal együttesen vett) Magyar Birodalom területéről.¹⁷ Amennyiben azonban összevetjük ezt a számot az ugyanerre a területre vonatkozó amerikai népszámlálási adatokkal, akkor azt tapasztaljuk, hogy 1910-ben csak kerekén 496 ezer főt tett ki az Egyesült Államok népszámlálása szerint az összeírt, Magyarországon és Horvátországban születettek együttes száma.¹⁸ Hova tűnt a többi közel másfél millió kivándorló? Feltehetőleg azért volt ekkora a különbség a kiutazók és a népszámlálások által regisztráltak száma között, mert a két adattípus más-más információt – az egyik a személyek tömeges ki- vagy befelé történő mozgását, a másik a stabilan megtelepedett, a népszámlálási adatfelvétel időpontjában jelenlevő konkrét személyekre vonatkozó meghatározott adatokat – rögzített.¹⁹

Ha viszont nem az utasforgalom méretére, hanem a végleges maradás szándékával ténylegesen letelepedettek számára – vagyis a „valódi” kivándorlókra – és azok jellemzőire vagyunk kíváncsiak, akkor tudomásul kell vennünk, hogy ténylegesen egyetlen időszakban sem élt egy- vagy kétmilliónyi Magyarországon született bevándorló tömeg az Egyesült Államokban. Ilyen csak az adatokat rosszul értelmező kutatók képzeletében létezett, illetve létezik. De miből adódhatott a két adattípus eredményei közötti ennyire látványos különbség? Egyrészt a magyarországi éves kivándorlási adatokban szereplő

¹⁶ Bár a kiutazók túlbecslése volt a gyakoribb, a forgalom hiányos feljegyzése esetén – különösen az 1880 előtti időszakban – e források alapján előfordulhatott a kivándorlók/bevándorlók számának alábecslése is.

¹⁷ Bár az Egyesült Államok közreadott bevándorlási statisztikái 1820-tól indultak, ebben a Magyarországra vonatkozó, elfogadható pontosságúnak látszó adatok csak 1872-től jelentek meg.

¹⁸ Bár ezt az adatot később korrekció révén Ausztria rovására némileg növelni fogjuk, de az amerikai népszámlálási adat, valamint a 2 millió utazótömeg közötti távolság továbbra is többszörös méretű marad.

¹⁹ A két adattípus közötti különbség egy másik példával is érzékeltethető: ha egy város vagy egy ország lakosságának nagyságát akarjuk megismerni egy adott időszakra vonatkozóan, akkor nem a születések vagy halálozások számának, hanem egy népszámlálási/népösszeírási adatnak próbálunk utána nézni. A népmozgalmi adatok – melyek közé tartoznak többek között a vándorlásra vonatkozók is – nem az ott lakók számának, hanem növekedésük vagy csökkenésük folyamatának és tényezőinek kimutatására lettek kitalálva. Utóbbira ugyanis a népesség létszámának változása önmagában nem adott magyarázatot.

személyek egy kis része máshová is utazhatott,²⁰ a kint lévők körülbelül 20–50%-a pedig folyamatosan visszavándorolt, sőt egy kisebb csoport szabályos vándormunkássá vált, vagyis többször is előfordult – és egyúttal belekeült – az amerikai utasforgalmi statisztikákban.

S amit a kutatók ténylegesen nem szoktak számbavenni, holott lehet, hogy ez képezte az „eltűntek” legnagyobb csoportját: a felnőttként kivándoroltak számottevő része az idők során – pontosabban két népszámlálási adatfelvétel között – folyamatosan elhalálozott.²¹

Ráadásul a laikus szerzők által legtöbbször emlegetett 2 milliós szám lényegében azt feltételezi, hogy aki egyszer kivándorolt, annak Észak-Amerika lakosaként továbbra is ott kellett szerepelnie az adatsorokban. Ha nem ment volna el, akkor nyilván Magyarországon íródhatott volna össze, vagyis a kiutazók száma ténylegesen a népességvesztéssel azonosítható. De ez több szempontból is alapvetően téves okoskodás. A kivándorló személye ugyanis elsősorban anyagi/gazdasági értelemben okozott veszteséget a kibocsátó társadalom számára, mivel képességét, erejét évekig-évtizedekig nem a magyarországi nemzeti jövedelem gyarapítására fordította, hanem a befogadó társadaloméra. Demográfiai szempontból viszont „csak” annyiban jelentett veszteséget, hogy a kivándorlók utódai – természetes szaporulatuk – már nem a magyarországi, hanem az amerikai népességet növelték, ráadásul jelentős részük egy-két generáció alatt amerikanizálódott, annak ellenére, hogy sokan dicséretes módon máig próbálták/próbálják őrizni származási tudatukat.²²

²⁰ Tovább hajózhatott Dél-Amerikába vagy Kanadába, sőt utóbbiba az Egyesült Államokból tovább mehetett akár vasúton is. (Ezt sokan meg is tették, mert akkoriban ott még ingyen földbirtokot is kaphattak.) Ráadásul az sincs kizárva, hogy az indulók egy kis része nem a tengerentúlon, hanem Nyugat-Európában, a nagy hajózáratok induló országaiban – főként a Német Birodalomban, Hollandiában vagy éppen Nagy-Britanniában – kötött ki, ahelyett, hogy tovább ment volna. Sőt egyesek – főleg a gyermekes nők – akár meg is gondolhatták magukat, és valamelyik kikötőben visszafordulhattak.

²¹ Ugyanez volt egyébként a Magyarországra bevándorlók sorsa is, melyet a kivándorlóknál talán pontosabban ismerünk. A budapesti népszámlálások megfigyelései szerint ugyanis a fővárosba vándorlók mintegy harmada a halálozások következtében egy évtized alatt eltűnt a népszámlálásokból (konkrétan az 1890-ben összeírt, a fővárosba 1851 és 1880 között bevándoroltak még életben levő része 1900-ra – vagyis 10 év alatt – kerekén 38%-kal csökkent.). (L. Thirring 1907: 56; Körösy – Thirring 1905: II. kötet, 6*; vö. Thirring 1893: 15). Ez egyrészt azt jelentette, hogy 30 év alatt a vándorlók állománya személyileg lényegében kicserélődhetett, másrészt arra utalt, hogy az egy-egy évre vonatkozó népszámlálási létszámadat mögött ténylegesen ennél sokkal több vándorló személy állhatott. (Vagyis még egy stagnáló létszám mögött is jelentős számú új bevándorló rejtőzhetett.) Tekintettel arra, hogy a kivándorlók nagyjából 80%-a 20 év feletti volt, ez többé-kevésbé megfelel a korabeli halandósági viszonyoknak. Ha ugyanis 30 évet veszünk a kivándorlók átlagos életkorául, akkor az 1900. évi adatok szerint a kivándorló személyek még várható élettartama normál körülmények között legfeljebb 33–34 év, bár az új környezetbe való beilleszkedés stresszhelyzete miatt esetenként ennél akár kevesebb is lehetett (MStK 67: 23*; vö. Pallós 1971: 54–55).

²² Az amerikanizálódást elősegíthette, hogy a kint kötött házasságok nagyjából hatoda vegyes házasság, amelyben más országbeli kivándorló vagy amerikai születésű volt a partner. (US Census 1910: vol. I., 878–887.)

Mondanunk sem kell, hogy ezek a hiányosságok a magyarországi kutatások eredményeit is érintették, amit ráadásul a kivándorlókra vonatkozó hivatalos magyarországi forgalmi statisztikának is sikerült növelnie, ugyanis igen későn, csak 1899-ben indult meg, és természetesen hiányoztak belőle a 20%-osnál magasabbra becsülhető illegális kivándorlókról szóló információk is.²³ Utóbbi viszont a magyar hivatalos forgalmi adatok használatakor még egy szempontból óvatosságra int: lehetséges, hogy mind az abban rögzített kiutazók, mind a visszavándorlók száma a korábban feltételezetteknél akár nagyobb is lehetett.²⁴

Vannak továbbá olyan problémák, amelyek máig éreztetik hatásukat, mivel nem minden állam alkalmazott azonos fogalmakat a kivándorlással kapcsolatos adatok gyűjtése során. Alapvető volt például annak meghatározása, hogy a távollevőket milyen esetekben tekintettük el-/kivándoroltnak, és mikor nem, illetve mennyi ideig kellett valakinek másutt tartózkodnia ahhoz, hogy azt migrációnak nevezhessük. Az is máig gyakran előforduló jelenség, hogy a kivándorlás, valamint a be-, illetve visszavándorlás fontossága nem volt azonos egyes államokban, így utóbbiak összeírása csak jóval később követte az előbbit (Fassmann 2009: 32–34).²⁵

Ha azonban másképp állunk a forrásokhoz, a helyzet talán már nem ennyire reménytelen. Bár a vándorlási forgalom hazai statisztikai rendszere valóban megkésve alakult ki, a hazai és külföldi népszámlálásoknak a vándorlások elemzésére használható adatai viszont már a 19. század közepétől rendelkezésünkre állnak, ezeket azonban a vándorlástörténeti kutatások sajnos szinte kezdetektől fogva mellőzték. Pedig egyrészt a külföldön születettek, másrészt a népesség

²³ A KSH adatai szerint a nyugat-európai kikötők Magyarországról származó illegális kivándorlóinak aránya az 1911–1913. évi adatok szerint elérhette akár a teljes utasforgalom 30–40%-át is, összességében azonban csak mintegy 25%-osra tehető, mivel a fiumei kikötő – mely a teljes forgalom mintegy 20%-át adta – kizárólag legális kivándorlókat továbbított. Mindenesetre tény, hogy esetenként évente akár 30 ezer főt is meghaladó tömeg távozatott illegálisan a tengeren túlra.

²⁴ Az amerikai bevándorlási szolgálatot viszont a magyarnál is kevésbé érdekelte a visszavándorlók száma, ezek adatainak gyűjtését csak az 1907/1908. évtől kezdték el. (Az amerikai évek adatai az általunk már elemezhető időszakban a július 1. és a következő év június 30. között bekövetkezett változások adatait regisztrálták.) Ha a valamivel hosszabb, 1899-ig visszamenő magyar statisztika adataival összehasonlítjuk az amerikai esetszámokat, akkor viszont a használható rövid időszak amerikai adatai nagyjából 15%-kal meghaladták a visszavándorlók itthon összeírt létszámait. Hogy e mögött mennyiben gyanakodhatunk hiányos hazai összeírásra, illegális mozgásra, esetleg a Magyarországra visszajövetel helyett Európában vagy a világ más részén való maradásra, ma már aligha megállapítható.

²⁵ Magyarországon még feltűnőbb az egyes vándorlással kapcsolatos összeírás-típusok kései megjelenése. Mint korábban már említettük, az ausztriai kivándorlások számbavétele már az 1820-as években elkezdődött, ellenben Magyarországon a kiegyezést, illetve a Statisztikai Hivatal létrejöttét csak évtizedekkel később követte a vándorlási statisztika kialakulása. A kivándorló forgalom összeírása 1899-től indult meg, azt megelőzően csak a tengeren túli hajóforgalom adatai álltak rendelkezésre. (Utóbbi azonban jó ideig csak a német kikötőkre korlátozódott, a szárazföldi útvonal adatai pedig 1899-ig teljesen ismeretlenek maradtak.) A kivándorlásoknál kevésbé fontosnak tekintett bevándorlási adatok viszont még ennél is később, csak 1907-ben jelentek meg a statisztikai évkönyvek lapjain.

illetőségére, illetve állampolgárságára vonatkozó, valamint a háztartásokból távollevők népszámlálási adatai alapján viszonylag jól körvonalazható a vándor-mozgásban résztvevők száma és néhány jellemzője. S ahogy a népszámlálások módszertana a 19. század második felében rohamosan fejlődött, úgy vált egyre inkább megismerhetővé a letelepedett bevándorlók számos egyéb adata is. Ráadásul a vándorlók közül az osztrák, a magyar és a horvát vándorlók kezdetben egyetlen, egymással egyre erősebben koordináló összeírási rendszerbe tartoztak, akik – mint azt később látni fogjuk – nemzetközi vándorlási forgalmunknak már igen jelentős részét képezték.²⁶

Vagyis a népszámlálások migrációs adatainak mennyisége és minősége időben megelőzte, tartalmában pedig fokozatosan kezdte megközelíteni az utasforgalmi statisztikák adatgazdagságát. Csak abban nincs változás, hogy a népszámlálások szinte mindenütt tízévenként készülnek, így az ingadozásokat, a célterületek szerkezetének hirtelen átalakulását nem képesek azonnal követni. Sokak véleményével ellentétben tehát úgy gondoljuk, hogy nem az utasforgalmi, hanem a népszámlálási adatok azok, amelyek a bevándorlás tekintetében igazán fontosnak, kiemelkedő pontosságúnak, és elsősorban elemzendőnek tekintendők. A benne szereplők demográfiai szerkezete és alapvető jellemzői (kor, nem, foglalkozás, etnikum, felekezet stb.), valamint területi megoszlásuk egy adott időpontra vonatkozóan például minden magyarországi népszámlálásban, vagyis esetünkben tízévenként meghatározható legkésőbb 1880-tól kezdődően.²⁷ Különösen fontos lehet számunkra, hogy ezek az információk nemcsak a külföldi bevándorlókra, hanem a belső vándorlókra, a nem mozdulókra és az össznépességre nézve egyaránt megtalálhatóak. Vagyis ez az adatforrás lehetőséget biztosít a teljes népesség változási folyamatainak lekövetésére.

Természetesen ez a forráscsoport sem teljesen hibamentes. Először is a születési helyek, illetve az állampolgárságok szerinti adatok nem adnak azonos képet a vándormozgalmakról. Bár a népszámlálások sokhelyütt elsősorban az állampolgársági adatokat közlik, utóbbiak rendszeresen alábecsülik a külföldről betelepült személyek számát. A beilleszkedés érdekében ugyanis a külföldön születettek rövidebb-hosszabb idő után felvették a helyi állampolgárságot, így

²⁶ Ha a Monarchia vándorlási információkat adó adataihoz hozzáadjuk a Német Birodalom és az Egyesült Államok ugyancsak viszonylag jól dokumentált adatsorait, akkor ezzel lényegében 1870-től kezdve Magyarország nemzetközi vándorlásának adatait több mint 80%-ban le tudjuk fedni, vagyis a folyamatok tekintetében katasztrofálisan nagyot már nem tévedhetünk.

²⁷ Természetesen az elemzések lehetősége függ attól is, hogy a népszámlálások feldolgozottsága és kiadott eredményei milyen mélységig teszik lehetővé az elemzéseket. Nálunk szerencsésebb országokban – például a legtöbb skandináv országban, avagy Észak-Amerikában (Kanada, Egyesült Államok) – azonban megőrizték a 19. századi felvételek eredeti anyagait is.

előbb-utóbb eltűntek e statisztikákból. (Ugyanez természetesen megtörténhetett a belföldi vándorlók esetében is, mivel huzamos maradási szándék esetében jelentős részük szintén fel szokta venni lakóhelyének illetőségét.) Valójában tehát arról van szó, hogy a legjobb mutató a vándorlás tényére a máshol megjelölt születési hely. Az idegen állampolgárság ugyanis ennél két okból is jóval bizonytalanabb mutató. Egyrészt egy idegen állampolgár akár évekig is lakhat az összeírás helyén, sőt lehet, hogy már ott is született; vagyis a vándorlás ideje ez alapján nem vagy rosszul kerülhet meghatározásra. Még komolyabb problémát jelenthet azonban, hogy a népszámlálás jellegű összeírások nem folyamatosan készülnek, így a bevándorló közben meg is szerezheti az állampolgárságot, és ezáltal eltűnik a bevándorolt csoportból. Végezetül általában problémát okozhatott az, hogy két népszámlálás között viszonylag hosszú idő telt el, mialatt a vándorló népesség demográfiai háttere, valamint az össznépeség szerkezete és népmozgalmi adatai megváltozhattak, vagyis így a migrációs adatok összehasonlításának háttere is átalakult (Fassmann 2009: 37–39).

Ráadásul a fent említettek elsősorban a nemzetközi vándorlás adataira vonatkoznak. A kutató jóval kényelmesebb helyzetben van a külföldről érkezettek vagy oda utazók, mint a belső vándorlások vizsgálata során. A belső vándorlási típusok (születési helyükön lakók, megyén belül elvándoroltak stb.) további bontását, részletesebb demográfiai jellemzőit – legalábbis a publikálásra került népszámlálási kiadványokból – az első világháború előtti korszakból viszont szinte soha nem ismerhetjük meg. Az el- és kivándorlókról adott belföldi létszám is gyakran alulbecsült, mivel a háztartások nem mindig közölték pontosan az összeírókkal, hogy ki, hol és miért van távol; ha pedig egy egész háztartás távozott, nem is volt kit megkérdezni.²⁸ A népszámlálási adatszolgáltatás – mint azt már említettük – nem folyamatos, és éppúgy nem ismerhetők meg belőlük a két időszak között bekövetkezett mozgások, mint ahogy az időközben visszavándoroltak száma sem. (Utóbbiak ugyanis úgy sorolódtak vissza a helybeliek közé, mintha soha sem mozdultak volna ki otthonról.)

²⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia vándormozgalmait esetében valamivel könnyebb a helyzetünk, mivel erről a hivatalos szervek már 1869 előtt is szegényes, de egységes rendszer szerint készített adatokat szolgáltatottak. A helyzet a kiegyezés után sem romlott, mivel az osztrák és magyar statisztikai szolgálatok a területükön összeírt, másik tagállamot érintő személyekre vonatkozó adataikat kölcsönösen kicserélték egymással. Az egyéb bevándorlók adatfelvétele sem okozott problémát. Gondot okozott viszont a Monarchián kívülre vándorlók adatainak gyűjtése, ugyanis a megkérdezett háztartások az esetek többségében igen hiányosan adták meg a távollévő tagjaik adatait, és utólag a bevándorlási célterületek tükörstatisztikái sem mindig voltak elérhetőek. (Különösen igaz ez a kelet-európai régió országaira.) Megjegyzendő, hogy a vándorlásokban résztvevő személyek nem teljesen veszték el számunkra akkor sem, ha születési helyükön nem tudták távozásukat regisztrálni, mivel új tartózkodási helyükön nagy valószínűséggel megjelentek a népszámlálások másutt születettekhez vonatkozó rovatában akár itthon, akár a fontosabb külföldi célterületeken.

Az elemzések lehetősége persze attól is függ, hogy a népszámlálások feldolgozottsága és kiadott eredményei milyen mélységig teszik lehetővé az elemzéseket. Nálunk szerencsésebb országokban – például a legtöbb skandináv országban, avagy Észak-Amerikában (Kanada, Egyesült Államok) – azonban megőrizték a felvételek eredeti anyagát is, így ezeken a helyeken az eredeti összeírási adatok utólagos felhasználása révén még nagy elemzési lehetőségek állnak a jövő generációk kutatói előtt. Természetesen az eredmények itt sem lehetnek tökéletesek. Az eredeti népszámlálási adatokat más demográfiai adatokkal összevetve ugyanis a kutatások az 1850. és 1870. évi amerikai népszámlálásokban 9 és 18% közötti, s még az 1910. évben is 6%-os hiányt mutattak ki (Steckel 1988: 55–56). Alighanem bele kell tehát nyugodnunk abba, hogy egyetlen forráscsoport sem 100%-ig pontos, akár kézzel írott anyagok kézi elemzéséről, akár gépi adatfelvételek gépi feldolgozásáról van szó. Egyrészt inkább arra kell készülnünk, hogy arányokat és változási tendenciákat tudunk megállapítani, másrészt arra kell törekednünk, hogy a feldolgozás során az egyébként soha nem tökéletes eredeti források esetlegességeit ne tetézzük tovább saját hibáinkkal.²⁹

Különösen a vándorlások elemzése során előfordulhatnak olyan hibák is, amelyeket az összeírások/népszámlálások tervezői követtek el. Nem mindig határozták meg egyformán az összeírtak számára megadott kategóriákat (etnikum, felekezet, foglalkozás stb.), illetve a vándorlás tényének azonosítására alkalmas jellemzők közül nem mindig ugyanazokat a jellemzőket írták össze (lakóhely, születési hely, kulturális identitás, helyi illetőség, állampolgárság stb.). Továbbá folyamatosan megzavarta az adatok viszonyítását a közigazgatási határok gyakori átrendeződése, és – mint fentebb utaltunk rá – maga az összeíró biztos, valamint a válaszadó is hibaforrássá válhatott (Powell 2005: XII–XV.)

²⁹ Kutatási tapasztalatainkat tehát röviden úgy összegezhetjük, hogy sem tökéletes forrás, sem tökéletes elemzési módszer nem létezik. Ezt erősíti meg a historiográfiai kutatások is. Az azonban nem lényegtelen, ha legalább ismerjük a hibák valószínűsíthető forrását, és becsülni tudjuk annak mértékét.

2. táblázat: Vándorlások a forgalmi adatok alapján (1907–1915)
The number of migrants based on direct sources of migratory movements (flow data), 1907–1915

Vándorlás típusa	I. A vándorlások összesített adatai (fő)						
	Ausztria ^{a)}	Német Birodalom	Románia	más balkáni ország	más európai ország	Európán kívüli terület	Egyesült Államok
Kivándorlás	..	25 013	62 819	3 115	6 232	2 713	610 624
Bevándorlás	76 131	5 044	1 825	6 139	5 355		5 487
Visszavándorlás	..	5 726	8 523	439	495	52	193 966
Vándorlási egyenleg ^{b)}	..	-14 243	-52 471	3 463	-382	-2 661	-416 658
Kivándorlásra jogosítottak ^{c)}	..	17 012	66 256		..		782 869
							16 236
							882 373
Honosítva ^{d)} Elbocsátva ^{e)} Egyenleg	II. Vándormozgalmak az állampolgárság-váltások tükrében (fő)						
	10 440	632	211	28	1 621	0	43
	28 263	629	204	54	310	0	10
	- 17 823	3	7	-26	1 311	0	33
Kivándorlás Bevándorlás Visszavándorlás Vándorlási egyenleg Kivándorlásra jogosítottak ^{c)}	III. Vándorlási arányok (%)						
	..	-3,5	-8,9	-0,4	-0,9	-0,4	-85,9
	76,2	5,0	1,8	6,1	5,4	0	0
	..	2,4	3,3	0,2	0,2	0	93,9
	..	-3,0	-11,0	0,7	-0,1	-0,5	-87,3
	..	1,9	7,5		..		88,7
1907–1915 ^{f)}	IV. Az útlevelel rendelkezőkből ténylegesen kivándoroltak (%)						
		147,0	94,8		..		78,0
							74,3
							80,5

Megjegyzés: ^{a)} Ausztria esetében a ki- és visszavándorlási adatok hiányoznak, mivel azonos állampolgárság keretében történt a helyváltoztatás, melyhez útlevelel nem volt szükség. ^{b)} A ki-, be- és visszavándorlások figyelembe vételével, Ausztria hiányos adatai nélkül. ^{c)} A kiváltott útlevelek alapján, melyek esetenként családtagokra is vonatkoztak. (Nem mindenki élt azonban az azonnali kivándorlás lehetőségével). ^{d)} Magyar állampolgárság megadása külföldi állampolgárnak. ^{e)} Az illető lemondott a magyar állampolgárságról. (Nem mindenütt volt lehetőség több állampolgársággal birni). ^{f)} Németország és Románia esetében a magas arányokat minden valószínűség szerint a családtagok okozták. A többi országba többnyire magányos egyének vándoroltak ki.

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1907–1915. évi kötetek. Saját számítás.

Mielőtt azonban a forrásokkal kapcsolatos tapasztalatainkat összegeznénk, példaképpen bemutatunk néhány, a nemzetközi vándorlásokra vonatkozó hazai adatot, hogy a források nyújtotta valósággal ténylegesen szembesüljünk (lásd 2. táblázat). Bár a ki- és bevándorlási adatok a legfontosabbnak tekintett országok szerinti bontásban 1899-től a rendelkezésünkre állnak, a visszavándorlások részletesen bontott számaiban azonban mindössze 1905-től, a bevándorlásokét pedig már csak 1907-től ismerjük. Igaz, hogy az útlevél-statisztika adatait a statisztikai évkönyvek már 1902-től közlik, míg a honosítások és államkötelekből való elbocsátások adatai pedig egészen 1881-ig visszamennek, de ezekkel nem sokra megyünk. Ha a különböző adatokat egymással szembesítjük, akkor azonnal kiderül, hogy például a külföldre távozások különböző típusú adatai köszönő viszonyban sincsenek egymással. Az útlevél-statisztika adatai minden bizonnyal alacsonyabbak a tényleges vándormozgaloménál, mivel nem tartalmazzák az illegális forgalmat, a honosítások és az állami kötelekből való elbocsátások adatai pedig alig használhatók.³⁰ Vagyis a fenti utasforgalmi adatok valójában csak arra alkalmasak, hogy némi fogalmat alkothassunk a mozgások tendenciáiról. Ráadásul az ausztriai forgalmi adatok – amelynek súlya a vándormozgalmunkban hosszú távon nagyjából az Egyesült Államokéval azonos – kiismerhetetlen okokból kifolyólag csak 1907-ben tűnnek fel először a statisztikai évkönyvekben, akkor is csak a bevándorlás soraiban. Sem a kivándorlásban, sem a visszavándorlásban nem szerepelnek, mivel a határátlépéskor nem ellenőrizték az e csoportba tartozókat.³¹ Kicsit sarkosabban összegezve a fentieket: a hazai nemzetközi vándorlásról közölt hivatalos forgalmi adatok önmagukban, korrekciók és kiegészítések nélkül tehát sem a vándorlások volumenének, sem pontos irányainak megállapítására nem alkalmasak.

Ha összegezni próbáljuk a vándormozgalommal kapcsolatos adatok problémáit, akkor az alábbiakat állapíthatjuk meg.

- 1) Gyakori a tisztázatlan fogalomhasználat: a vándormunkások és letelepedett kivándorlók összemosása, a vándorlók nem mindig azonos adatok alapján történő számbavétele (születési hely vagy állampolgárság).
- 2) Az összeírt vándorlók származási besorolása esetenként téves vagy hiányzik.

³⁰ Annyi előnyük van csupán, hogy miután az Ausztriával kapcsolatos változásokat is közlik, felhívják a figyelmet arra, hogy nem csak a tengeren túlra kell gondolnunk akkor, amikor a kivándorlás szóba kerül.

³¹ A nyilvántartások eltérései számunkra azért érthetetlenek, mert bár az ausztriai illetőségűeknek a Magyarországra jövetelükhöz sem volt szükségük útlevélre, de a bevándorlási statisztikába mégis bekerültek.

- 3) Az amerikai adatfelvételek esetében Ausztria és Magyarország, utóbbin belül Magyarország és Horvátország adatai egybemosódnak.
- 4) Az adatfelvételek más szempontokból is hiányosak: természetesen nem szerepelnek bennük az illegális vándorlók, és pontatlanok az egyes útvonalak forgalmi adatai is. Ilyen Amerikában és Magyarországon egyaránt a környező országokkal kapcsolatos szárazföldi vándormozgalmak regisztrálása, vagyis a „zöld határon” keresztül történő jövés-ménés.
- 5) Később indulnak egyes adatfelvételek, valamint jogi kritériumoktól (útlevélről és állampolgárságtól), illetve a nyilvántartás tervezőjétől és annak jóváhagyásától függhet egyes személyek abba való bekerülése vagy ki-maradása onnan. Ráadásul a felvett adatok nem mindig tartalmazzák a vándorló családfővel együtt utazó kísérő családtagokat.
- 6) A közzétett statisztikák gyakran összefoglaló jellegűek, nem minden esetben tartalmazzák a kibocsátó terület pontos megnevezését. Az amerikai statisztikákat kivéve különösen ritkák bennük a felekezeti, etnikai, foglalkozási, valamint az alapvető demográfiai adatok (nem, kor, családi állapot).
- 7) Bár a vándorlók meglehetősen mozgékonyak, ezt a statisztikák nem mindig tudják pontosan követni. Kifejezetten hiányosak a visszavándorlók adatai.
- 8) A forgalmi statisztikák nem különböztetik meg egyértelműen a véglegesen távozni akaró kivándorlókat az ideiglenes vándormunkásoktól.
- 9) Magyarország esetében ki kell hangsúlyozni, hogy a nemzetközi vándorlási statisztikák alapját igen gyakran a helyi közigazgatás adatgyűjtései képezték, melyek pontossága többnyire az illetékes tisztviselő szorgalmától és lelkiismeretességétől függött. Ráadásul ezek részletes eredményei nem mindig kerültek összegzésre.
- 10) A vándorlásokra (is) vonatkozó összeírások eredeti példányainak fennmaradása (mely a személyes adatokat tartalmazta) az eltelt évszázad során gyakran csak a véletlenül múltott.³²

A fenti megállapítások számos komoly következményre figyelmeztetnek. Az illegális vándorlások mértéke – különösen a szárazföldi határok esetében – elérhette akár a 25%-ot is, a visszavándorlási adatok hiánya pedig nehezen volt pótolható becslés útján, mivel az a 15 és 60%-os szélsőségek között ingadozhatott.

³² A közigazgatási adatszolgálatok esetlegességére, az összegzések nem következetes voltára, valamint a források fennmaradásának esetlegességére l. Horváth 2001: 298 skk.

A hajóforgalom segítségével kiutazók esetében ugyanakkor az illegális kivándorlók aránya – mint korábban már említettük – akár a 30%-ot is meghaladhatta (MStK 67: 78). Bár az amerikai kikötői statisztikák legalább a beutazók számát tekintve általában korrektnek mondhatók, az ottani szervek a visszavándorlókkal hosszú ideig alig foglalkoztak. Az Egyesült Államok népszámlálásainak esetében viszont a külföldi származású etnikai csoportok besorolása – különösen az összetett szerkezetű Osztrák-Magyar Monarchia esetében – pontatlan volt. Sőt, Simon Kuznets szerint még az amerikai népszámlálások során felvett, külföldön születettek összesített adatai is 5–6%-kal alábecsültek. Ugyanígy hiányos, illetve alulbecsült adatokra számíthatunk a visszavándorlások esetében is (Kuznets 2012 [1954]: 68, Sarna 1981). Vagyis nyilvánvalóan soha nem lesznek teljesen pontos adataink, de szigorú ellenőrzés mellett azért az arányok, tendenciák, vándorlási irányok, valamint a vándormozgalomban résztvevő csoportok karaktere közelítő pontossággal megállapítható.

Egyértelműen levonhatjuk azt a következtetést, hogy a vándormozgalmak pontosabb körvonalazásához lehetőség szerint több különböző forrástípust kell használnunk. A belső vándorlások és a bevándorlások adatait elsősorban a saját népszámlálásaink tartalmazzák, míg a kivándorlásokét főként az ún. tükröstatistikák – más országok bevándorolt külföldiek adatait összegyűjtő népszámlálásai – rögzítik viszonylag pontosan.³³ A vándorlók népességszerkezetének megismerését viszont hasznosan egészíthetik ki a be- és kivándorlókról készített forgalmi statisztikák adatai. Az idegenek belépésekor készített éves ki- és bevándorlási adatok ugyanakkor a vándorlási folyamat időbeli változásainak ellenőrzésére is alkalmasak, és egyúttal kijelölhetik azokat a legfontosabb célterületeket is, amelyek tükröstatistikáit lehetőség szerint meg kell ismerünk. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az utasforgalmi adatok gyakorlatilag a nemzetközi vándorlásokra korlátozódnak, a belső vándorlásokra nézve nem adnak információkat, és rendszerint hiányosak az általuk felvett visszavándorlási adatok is. Az adathiányok természetesen nem függetlenek attól, hogy – különösen a szárazföldi határok esetében – a forgalom sokszor illegális, vagyis nem rögzíthető módon zajlik.³⁴ Kiemelendő továbbá, hogy a forgalmi statisztikákból a vándormozgalmakban résztvevők száma ugyan megállapítható, de a közülük kivándorlóvá – vagyis véglegesen letelepedetté – válók célterületen történő

³³ A népszámlálások mindig a jelenlevő népességre figyeltek, akik közül a külföldi bevándorlókat mindig megkülönböztetett figyelemmel kezelték.

³⁴ A nemzetközi vándormunkások – vagyis azok a személyek, akik valahol véglegesen nem telepednek meg – adatainak statisztikai rögzítése máig nem megoldott.

elhelyezkedésének és számos egyéb demográfiai jellemzőinek (kor, nem, családi állapot, etnikai és felekezeti szerkezet stb.) a korrekt megismerésére csak a népszámlálás jellegű források használata esetén nyílik igazán lehetőségünk.

Fentiek alapján tehát röviden összefoglalhatjuk kutatásaink legfontosabb paramétereit. A vizsgált időszakot az 1850 és 1910 közötti évtizedek képezték (esetenként kontrollként kiterjedve az 1920 környéki forrásokra). Elemzésünk a nemzetközi vándorlás mellett – főképp az összehasonlítás érdekében – lehetőség szerint megpróbált kiterjedni a belső vándorlásokra is. A legfontosabb forrásokat az 1869 és 1920 közötti magyarországi népszámlálások mellett az 1850 és 1910 közötti osztrák, az 1870 és 1910 közötti német, illetve az 1850 és 1920 közötti amerikai népszámlálások jelentették.³⁵ Emellett – főleg az osztrák statisztikai irodalom segítségével – a Balkán területéről is sikerült összegyűjtenünk számos információt lakosságunk kivándorlására vonatkozóan, beleértve ebbe az ott végzett népszámlálások eredményeiről készített ismertetéseket is.³⁶ Mindezeket hasznosan egészítették ki az éves kivándorlási összefoglalókban található azon népességszerkezeti adatok, melyeket részben az amerikai bevándorlási hivatal, részben a külföldi statisztikai szolgálatok, és 1899-től kezdve a KSH (továbbá néhány nagy hajózási társaság, illetve kikötői hatóság) gyűjtött, avagy készített.

A VÁNDORLÁSOK VOLUMENE ÉS TÍPUSAI

A vándorlások történetével foglalkozó irodalom nem ritkán azt sugallja, mintha a „menni vagy maradni” kérdése a népesség túlnyomó többségének végig alapvető problémája lett volna az általunk vizsgált korszakban, holott a nemzetközi vándorlásokban résztvevők aránya ma sem éri el a világ népességének 3%-át.³⁷ A következőkben megvizsgáljuk az első világháború előtti időszak magyarországi forrásait. Az érintett népesség szándékairól az elszórt személyes adatokon túlmenően – melyeket a hazai vándorlástörténeti kutatók már részben feldol-

³⁵ A többi kivándorlási célterület népszámlálásai nem eléggé megbízhatóak, vagy nem részletezik megfelelő pontossággal származási országok szerint a külföldi eredetű népességet (Szerbia, Oroszország, Dél-Amerika államai, Kanada, valamint az első világháború előtt határait folyton változtató Török Birodalom), illetve a rájuk vonatkozó régi kiadványok egyelőre nem érhetőek el sem idehaza, sem az interneten keresztül. Szerencsére a térségünk felé vándorlók fenti országok szerinti számai a töredékes adatok szerint többnyire inkább csak százakban, mint ezekben mérhetőek.

³⁶ A vizsgált időszak horvátországi és boszniai népszámlálásai osztrák és magyar irányítás mellett készültek, a romániai kivándorlással a magyarországi irodalom pedig mindig kiemelten foglalkozott. Sokat segítettek egyúttal a korábbi, főként Thirring Gusztáv nevéhez fűződő vándorlástörténeti összefoglalások is (Thirring 1901, 1904, 1931, MSTK 67). Az osztrák statisztikai irodalom viszont, mely korábban indult és a magyarnál jóval nagyobb kutatói gárdával rendelkezett, egészen az első világháborúig kifejezetten nagy érdeklődéssel viseltetett a Balkánra vonatkozó statisztikai adatok iránt.

³⁷ 1965 és 2000 közötti adatok, 2050-re szóló előreszámítással (World Migration Report 2003: 5).

goztak – nincsenek átfogó és reprezentatív információink. Akkoriban egyrészt nem léteztek közvélemény-kutatások. Másrészt az első világháború előttről csak sporadikusan állnak rendelkezésünkre magánjellegű levelezések, hiszen nagyarányú volt az írástudatlanság, illetve a mindennapi levelezés szükségtelen volt a személyes kapcsolatfelvétel lehetősége miatt. 1900-ban a lakosság több mint kétharmadát ugyanis még születési helyén írták össze, további bő 10%-uk viszont csak a megyén belül, néhány faluval ment arrébb, vagyis közel maradt a hozzátartozóihoz és közvetlen ismerőseihez.³⁸

A 3. táblázat jól mutatja, hogy egészen az 1870-es évekig mennyire kicsiny – 3–5% közötti – volt azoknak az aránya, akiket nem születési helyükön írt össze a népszámlálási biztos. Ráadásul a szülőhelytől való távolsággal párhuzamosan rohamosan csökkent a statisztika által vándorlónak tekinthetők aránya. Az arányok 1880-tól láthatók világosan: 16% a megyén belül költözött máshová; a hosszabb távra vándorlók aránya viszont továbbra is rendkívül alacsony volt, 3% változtatott megyét és 2% ment külföldre. Utóbbiak aránya egy generáció alatt, 1910-re ugyan többszörösére változott, de a születési helyükön maradók és a megyén belül mozgók együttes aránya még mindig meghaladta a 80%-ot. Az első világháború előtti utolsó adatok szerint összesen valamivel több mint 6%-uk ment külföldre, és a bevándorlók aránya nem sokkal haladta meg az 1%-ot. Az utóbbi adatok arra utalnak, hogy a 19. század utolsó harmadának magyarországi társadalma már lényegesen mozgékonyabb volt. Ellenben, ha az abszolút számokat nézzük, azzal a furcsasággal találjuk szemben magunkat, hogy a születési helyükön összeírtak száma 1910-ig 22, a csak a megyén belül mozgóké pedig 40%-kal nőtt az 1880. évi adatokhoz képest. Vagyis a helyben maradók és a rövid távú vándorlók aránya közel állt az össznépeség növekedéséhez. Vagyis minden valószínűség szerint a természetes szaporulatnak csak a kisebb része kapcsolódott be a hosszabb távú migrációs folyamatokba. Ugyanakkor az adatok azt is jelezték, hogy a magyarországi társadalom a 19. század második felében már kibocsátó jellegűvé vált, szemben az egy évszázaddal korábbi állapottal, amikor a Kárpát-medencében még a nagy újratelepülési (bevándorlási) folyamatok zajlottak. Összességében azonban továbbra is megmaradt a dualista korszak vándorlástörténetének azon tulajdonsága, hogy az akkor élt népesség elsőprő többségét még az ún. immobílok képezték, akik szinte egész éle-

³⁸ A vándorlástörténeti kutatások során feldolgozott kivándorló naplók és levelezések igen fontos társadalomtörténeti információkat adtak közre, de nem biztos, hogy a teljes kivándorló, illetve itthon maradó népességre nézve akár társadalmi, foglalkozási, akár etnikai téren reprezentatívnak tekinthetők.

tük során csak a születési megyéjük határain belül mozogtak.³⁹ Mindez azt a benyomást keltette bennünk, mintha a hazai kutatás a 19. századi vándorlások – különösen a kivándorlások – fontosságát egy kissé túlértékelt volna (nyilvánvalóan azért, mert a szerzők többsége elemzési célból kiemelte a vándorló csoportot a népesség egészéből úgy, hogy az adataik össznépességhez való viszonyítását végül nem végezték el).

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a vizsgált időszak során lassan, de folyamatosan növekedett azoknak a száma és aránya, akiket a népszámlálások már nem születési helyükön írtak össze. A lakóhelyet változtatók csoportjának növekedése azonban igazán csak a 20. század folyamán gyorsult fel.⁴⁰ Ugyanakkor a 3. táblázat adatsorai még egy dologra figyelmeztetnek. Időben korábbi felük az összeírt személyek illetőségi adataira, a későbbi felük pedig a születési helyükre épült. Miután szándékosan feltüntettük egymás mellett mind a két típusú 1880. évi adatot (ti. ebből az évből állt először mindkét adat a rendelkezésünkre), azzal szembesültünk, hogy az illetőségi helyre vonatkozó arányok jóval alacsonyabbnak mutatják a népesség mozgékonyágát, mint amilyen az a valóságban (vagyis a születési helyek alapján) volt. Miközben ugyanis 1880-ban még közel 90%-uk rendelkezett helyi illetőséggel, addig a helyben születettek aránya ekkor már a 74%-ot sem érte el. Vagyis ebből egyértelműen következik, hogy a vándorlási hajlandóság kimutatására az illetőség vagy az állampolgárság jóval kevésbé bizonyult alkalmasnak, mint a születési helyek adatai.⁴¹ Ha ugyanis valaki végleges letelepedésre szánta el magát, akkor előbb-utóbb „helybelivé”, vagyis a közösség által is hivatalosan befogadottá kívánt válni, ami máshonnan származását – legalábbis a források szintjén – eltüntette. Ez az eltérés tehát ismét felhívja a figyelmünket arra, hogy egyáltalán nem mindegy, milyen adatot használunk a vándormozgalmak elemzése során.⁴²

³⁹ A népszámlálások nem jelezték például a messzibb vásárba vagy búcsúba való látogatásokat, továbbá azt sem, hogy a helyváltoztatások jelentős része csak valamely fél házasságkötéshez kapcsolódó költözését jelentette. A régi magyarországi szokások szerint házasságkötés után a feleség férjéhez vagy apósához költözött (amennyiben az új család egyelőre a férj szüleinek házában, esetleg egyúttal háztartásában is maradt), ezzel is növelve a vándorlók számát.

⁴⁰ Manapság a korábbi 60–80% helyett már 20%-nál is kisebb azoknak az aránya, akiket egy-egy népszámlálás még a születési helyén talál.

⁴¹ A helyi – vagyis új – illetőség és/vagy állampolgárság felvételével az illető személy egyébként valójában ki akart lépni a vándorlók csoportjából, hogy közelebb kerülhessen az „öslakosokhoz”. Ami persze nem jelentette azt, hogy a környezete elfelejtette az illető máshonnan származását.

⁴² Hiába tudjuk azonban, hogy milyen információkra lenne szükségünk, a kutatónak nem mindig adatik meg az a lehetőség, hogy szabadon választhasson a különböző forrástípusok között. A rendelkezésünkre álló 1880 előtti hazai források például meglehetősen ritkán közölték az összeírtak születési helyét, a számunkra fontos osztrák népszámlálások külföldi bevándorlókra vonatkozó információinak számottevő része pedig sokszor egészen az első világháborúig főként az állampolgársági adatokra épített.

3. táblázat: A magyarországi népesség vándorlási csoportjainak változása a népszámlálások alapján^{a)}

Hungarian population in different censuses classified with respect to migration

Lakóhely-változtatási arányok (%)									
év	az adat eredete ^{b)}	helybeli születésű	megye-beli	más megyéből jött	ismeretlen születésű	külföldre ment ^{c)}	összesen	bevándorlók aránya ^{d)}	a Magyarországon születettek száma
1851 ^{e)}	illetőség	96,0		3,6	..	0,4	100,0	0,4	11 594 602
1857 ^{e)}	illetőség	96,0		3,3	..	0,7	100,0	0,4	12 144 861
1869 ^{f)}	illetőség	95,1		3,6	..	1,3	100,0	0,5	13 561 245
1880	illetőség	89,4	5,3	3,1	0,1	2,1	100,0	0,6	13 728 622
1880	szül. hely	73,8	15,9	8,1	0,1	2,2	100,0	1,3	13 728 622
1890	szül. hely	72,0	15,8	9,2	0,1	3,1	100,0	1,3	15 133 494
1900	szül. hely	68,7	16,5	11,0	0,1	3,9	100,0	1,4	16 680 612
1910 ^{g)}	szül. hely	65,3	16,1	12,8	0,1	6,3	100,0	1,3	18 214 727

Megjegyzés: ^{a)} A szűkebb értelemben vett Magyarország Fiume és Horvátország nélküli adata. Kovács Alajos (1910, 1933), illetve Thirring Lajos (1963) adatai eltérőek, mivel egyrészt Fiumét Magyarországhoz számították, másrészt a Horvátországba bevándorlókat a magyarországi belső vándorlás rovataiban helyezték el;

^{b)} 1851 és 1869 között a helyi vagy idegen illetőségi/állampolgársági adatot, 1880-tól pedig a születési helyek vándorlás szempontjából teljesebb adatát közöljük, és a népességnövekedés időbeli változásait ezekhez viszonyítjuk. A bevándorlók jelentős része ugyanis hosszabb-rövidebb idő után helyi illetőséget szerzett, így eltűnt a többséget képező helyi lakosság soraiban. Jól mutatja ezt, hogyha az 1880. év mindkét itt közölt adattípusát összevetjük egymással, akkor kiderül, hogy a helyi illetőségű népesség kerekén 18%-a másutt született, tehát valójában bevándorló volt. A külföldiekre – különösen a nyugat-európaiakra – nézve azonban ez a viselkedés nem mindig érvényes, mivel sokan Magyarországon maradván még hosszú évekig megtartották állampolgárságukat. Az itt lakást valószínűleg sokan nem tekintették véglegesnek, illetve úgy gondolhatták, hogy a külföldi útlevel birtoklása számukra nagyobb biztonságot jelent;

^{c)} A Magyarországon születetteket alapul vevő kivándorlási arány alulbecsült volt, mivel a kisgyermekek és az idősek többsége nem tartozott a potenciális kivándorló népesség körébe;

^{d)} A Magyarországon született népességhez viszonyítva;

^{e)} 1851-ben és 1857-ben az osztrák népszámlálók az adatokat tartományok szerint adták közre, ami a Birodalmon belüli vándormozgalmak utólagos korrekt megrajzolását problémássá teszi. A tartományok közötti vándorlást ugyanis e népszámlálások lényegében belső vándorlásként kezelték, így csaknem lehetetlen egyrészt a később önállósodott országok, másrészt ezeken belül a megyék közötti vándorlások adatait egymástól elkülöníteni. Utóbbi miatt ebben az időszakban a külföldi vándormozgalom sem állapítható meg mindig egyértelműen;

^{f)} Az 1869. évi hazai szervezésű népszámlálás esetében az összevont adatközlések miatt a megyék közötti mozgást még továbbra sem voltunk képesek rekonstruálni;

^{g)} Az adatok 1851 és 1900 között csak a polgári népességre vonatkoznak, 1910-ben azonban a katonaságot is tartalmazzák. Mivel utóbbiak a megfelelő adatok hiánya miatt nem vonhatók le a különböző rovatokból, ezért az összehasonlíthatóság kissé csorbat szenved. Mindazonáltal a két adattípus közötti eltérés összességében nem lehetett túl jelentős, mivel egyrészt a katonaság a teljes népességnek mindössze 0,7%-át képezte, másrészt a spontán vándormozgalmakban nem vehetett részt;

^{h)} Szerző adatgyűjtése alapján. Ahol lehetett, ott a monarchiai és a külföldi népszámlásokat – vagyis a "tükörstatisztikákat" – használtuk, és ezeket a szakirodalom külföldi állampolgárokról, illetve külföldi származásúakra vonatkozó adataival egészítettünk ki. Az éves utazási adatok használatát mellőztük, ugyanis azok elsősorban a forgalmat rögzítették, tehát egy adott helyen, adott időpontban jelenlévő bevándorolt népesség számának megállapítására csak óriási hibahatárok mellett használhatók. Utóbbi adattípus sokkal inkább az utazási célok, mint az odavándorlók volumenének megállapítására bizonyult alkalmasnak.

Forrás: Tafeln NF I/1 1849–1851 Tafeln 2, 2–3 (1851), NF III/1 Tafeln 2, 39, 142 (1857), Népszámlálás 1869: 5–7, 78, 118–123, 141–147, Népszámlálás 1880 I: 4–5, 18, 28–29, 38–39, Népszámlálás 1890 I: 55*–59*, MStK 5: 56–57, 60–61 (1900), MStK 61: 28–29, 32–33 (1910).

3. táblázat: A magyarországi népesség vándorlási csoportjainak változása a népszámlálások alapján^{a)} (folytatás)

Hungarian population in different censuses classified with respect to migration (continued)

Növekedési index (1880 születési hely=100)									
év	helybeli születésű	megye-beli	más megyéből jött	ismeretlen születésű	összes Magyarországon született	bevándorlók indexe	kivándorlók indexe	bevándorlók száma	külföldön összeírt magyarországi eredetű népesség száma ^{h)}
1851	109		13	..	84	..	..	48 872	..
1857	122		13	..	88	28	29	51 573	87 197
1869	124		15	..	99	39	59	70 746	173 183
1880	122	34	38	120	100	46	100	83 512	295 853
1880	100	100	100	100	100	100	100	181 090	295 853
1890	109	110	125	85	110	110	163	199 123	481 700
1900	115	128	166	69	122	135	227	244 820	672 570
1910 ^{a)}	122	140	211	60	133	135	410	243 575	1 212 601

Megjegyzés: ^{a)} A szűkebb értelemben vett Magyarország Fiume és Horvátország nélküli adata. Kovács Alajos (1910, 1933), illetve Thirring Lajos (1963) adatai eltérőek, mivel egyrészt Fiumét Magyarországhoz számították, másrészt a Horvátországba bevándorlókat a magyarországi belső vándorlás rovataiban helyezték el;

^{b)} 1851 és 1869 között a helyi vagy idegen illetőségi/állampolgársági adatot, 1880-tól pedig a születési helyek vándorlás szempontjából teljesebb adatát közöljük, és a népességnövekedés időbeli változásait ezekhez viszonyítjuk. A bevándorlók jelentős része ugyanis hosszabb–rövidebb idő után helyi illetőséget szerzett, így eltűnt a többséget képező helyi lakosság soraiban. Jól mutatja ezt, hogyha az 1880. év mindkét itt közölt adattípusát összevetjük egymással, akkor kiderül, hogy a helyi illetőségű népesség kerekén 18%-a másutt született, tehát valójában bevándorló volt. A külföldiekre – különösen a nyugat-európaiakra – nézve azonban ez a viselkedés nem mindig érvényes, mivel sokan Magyarországon maradván még hosszú évekig megtartották állampolgárságukat. Az itt lakást valószínűleg sokan nem tekintették véglegesnek, illetve úgy gondolhatták, hogy a külföldi útlevelel birtoklása számukra nagyobb biztonságot jelent;

^{c)} A Magyarországon születetteket alapul vevő kivándorlási arány alulbecsült volt, mivel a kisgyermek és az idősök többsége nem tartozott a potenciális kivándorló népesség körébe;

^{d)} A Magyarországon született népességhez viszonyítva;

^{e)} 1851-ben és 1857-ben az osztrák népszámlálók az adatokat tartományok szerint adták közre, ami a Birodalmon belüli vándormozgalmak utólagos korrekt megajzolását problémássá teszi. A tartományok közötti vándorlást ugyanis e népszámlálások lényegében belső vándorlásként kezelték, így csaknem lehetetlen egyrészt a később önállósodott országok, másrészt ezeken belül a megyék közötti vándorlások adatait egymástól elkülöníteni. Utóbbi miatt ebben az időszakban a külföldi vándormozgalom sem állapítható meg mindig egyértelműen;

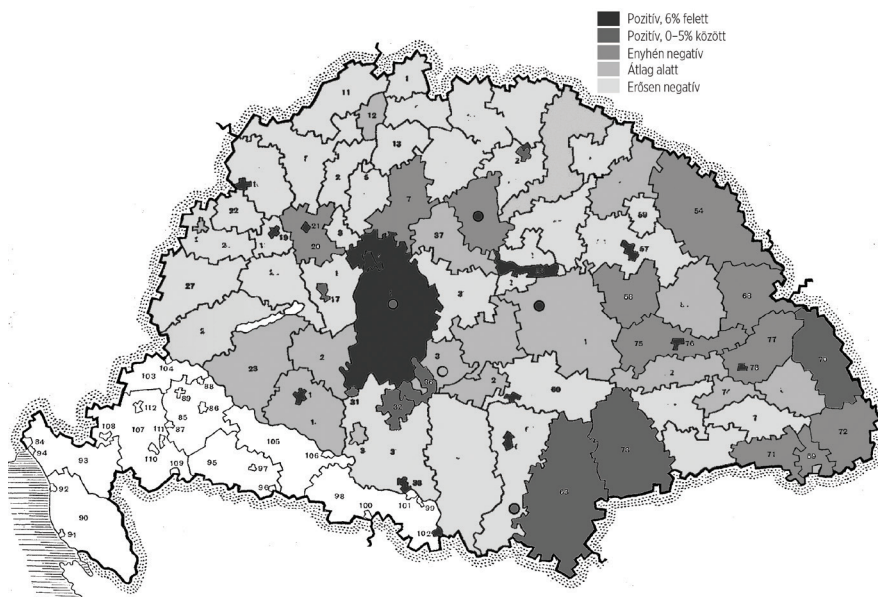
^{f)} Az 1869. évi hazai szervezésű népszámlálás esetében az összevont adatközlések miatt a megyék közötti mozgást még továbbra sem voltunk képesek rekonstruálni;

^{g)} Az adatok 1851 és 1900 között csak a polgári népességre vonatkoznak, 1910-ben azonban a katonaságot is tartalmazzák. Miután utóbbiak a megfelelő adatok hiánya miatt nem vonhatók le a különböző rovatokból, ezért az összehasonlíthatóság kissé csorbat szenved. Mindazonáltal a két adattípus közötti eltérés összességében nem lehetett túl jelentős, mivel egyrészt a katonaság a teljes népességnek mindössze 0,7%-át képezte, másrészt a spontán vándormozgalmakban nem vehetett részt;

^{h)} Szerző adatgyűjtése alapján. Ahol lehetett, ott a monarchiai és a külföldi népszámlásokat – vagyis a "tűkörtatistikákat" – használtuk, és ezeket a szakirodalom külföldi állampolgárokról, illetve külföldi származásúakra vonatkozó adataival egészítettünk ki. Az éves utazási adatok használatát mellőztük, ugyanis azok elsősorban a forgalmat rögzítették, tehát egy adott helyen, adott időpontban jelenlévő bevándorolt népesség számának megállapítására csak óriási hibahatárok mellett használhatók. Utóbbi adattípus sokkal inkább az utazási célok, mint az odavándorlók volumenének megállapítására bizonyult alkalmasnak.

Forrás: Tafeln NF I/1 1849–1851 Tafeln 2, 2–3 (1851), NF III/1 Tafeln 2, 39, 142 (1857), Népszámlálás 1869: 5–7, 78, 118–123, 141–147, Népszámlálás 1880 I: 4–5, 18, 28–29, 38–39, Népszámlálás 1890 I: 55*–59*, MStK 5: 56–57, 60–61 (1900), MStK 61: 28–29, 32–33 (1910).

1. térkép: Az 1900 és 1910 közötti vándorlási különbszet mértéke törvényhatóságokként
 Balance of migration between 1900 and 1910 by administrative districts (counties and towns)

Megjegyzés: Az átlag 29 ezrelék, a szórás viszont igen magas, 77 ezrelék. Az elvándorlási veszteségek mértéke a városok esetében többnyire 2000 fő körül ingadozott, a megyék esetében azonban jelentős különbségek láthatók. 29 megye esetében a nettó elvándorlás meghaladta a 10 ezer főt, de Bács és Torontál esetében az 50 ezer főt is túlhaladta. Jelentős pozitív vándorlási egyenleget a budapesti agglomeráció mellett (mely ekkoriban főképp Pest megye lakosságában található) csak a jelentős iparvidékekkel rendelkező Krassó és Hunyad megyékben, és természetesen a városok többségében tapasztalhattunk.

Forrás: MStK 64: 8–9. Saját számítás.

Már a középkortól kezdve voltak azonban a vándorlók között olyanok is, akik a lépcsőzetes közelítés helyett egyből „fejest ugrottak” a lehetőségekbe, és a faluból egyenest a városba költöztek. Az 1. térkép az 1900 és 1910 közötti, a népszámlálási és a népmozgalmi adatok összevetése alapján megállapítható vándorlási különbszetek törvényhatósági (megyék és törvényhatósági joggal rendelkező városok) adataira épült. Két olyan települési célterület-típust mutat – a közepes, illetve nagyobb városokat, valamint a történeti Magyarország délkeleti iparosodó vidékét –, amelyek igazán komoly vándorlási nyereségeket könyvelhettek el a 20. század eleji adatok tanúsága szerint. A többi terület ezzel szemben az elvándorlások kisebb-nagyobb mértékét mutatta a természetes szaporulat és a tényleges népességváltozás közötti különbség alapján. Már az első pillanatban látható azonban egy markáns, egyszerre területi és egyúttal

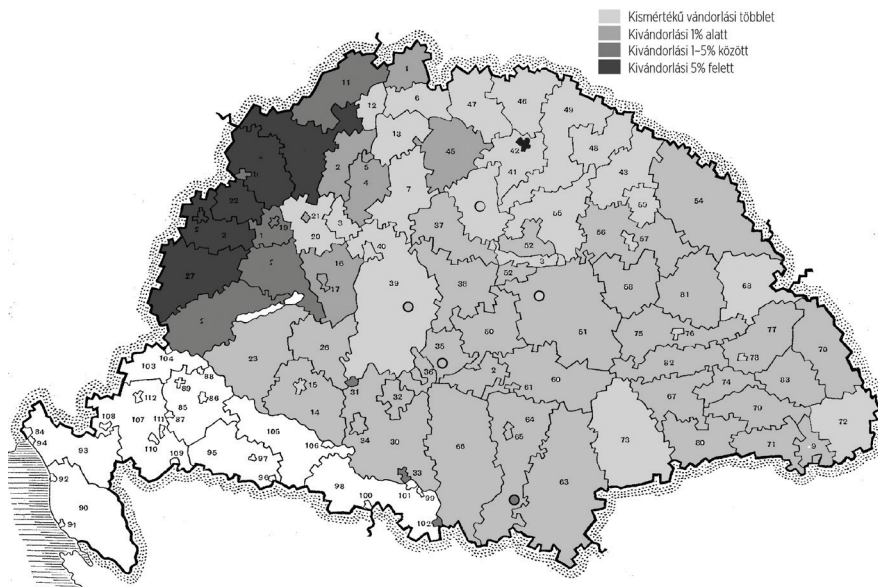
közigazgatási különbség: szinte minden város bevándorlási többlettel rendelkezett, és szinte minden megye vándorlási veszteséget mutatott. A vándorlási nyereséget mutató megyék között persze Csík megye 642 fője elhanyagolható méretű volt, de az iparosodó Krassó esetében ez már kétezres, Hunyad megyében pedig közel 15 ezres bevándorlási többletet jelentett. Mindegyiket, sőt szinte az összes várost lekörözte azonban Pest megye a maga 79 ezer fős vándorlási többlettel. Utóbbi esetében azonban a magas érték valójában csak látszat: Budapest elővárosai közigazgatásilag ugyanis akkor még a megye részét képezték, főként ebből adódott össze ez az óriási megyei többlet. A városok egyébként többnyire ezres nagyságrendű bevándorlási többlettel rendelkeztek, de az élenjáró regionális központok esetében (Temesvár, Nagyvárad, Debrecen, Pozsony) ez 10 ezer fő körüli, míg Budapesten már 82 ezer volt. Ha azonban utóbbi esetében az elővárosokat is tekintetbe vennénk, akkor messze a 100 ezres szám fölé emelkedne a főváros vándorlási nyeresége: tényleges vonzása az agglomerációs nyereséggel együtt 1910 körül 150 ezer főt meghaladó számú bevándorlóra becsülhető.⁴³

E térkép adatait megerősíti a városok születési helyeire vonatkozó adatsor, amely szerint a törvényhatósági és rendezett tanácsú városokban – figyelmen kívül hagyva most a rövid távú vándorlásokat – kerekén 1 millió 200 ezer főnyi más megyében, illetve külföldön születettet írtak össze 1910-ben.⁴⁴ Vagyis a városokba vándorlók csoportja összességében ugyancsak sokkal nagyobb – és a külterületi népességre vonatkozó adatoknál egyértelműen pontosabban körülhatárolható – volt annál, mint amit az észak-amerikai népszámlások ugyanerre az időszakra vonatkozóan kimutattak a Magyarországon születettek számára.

⁴³ A viszonyításhoz azonban meg kell jegyeznünk, hogy a törvényhatósági jogú városok átlagos nagysága többnyire 20–40 ezer fő közötti volt, sőt a kiugró méretűek esetében is csak 60–90 ezernyi lakossal számolhattunk. (Csak Szeged érte el a 118 ezer főt, de ha ebből kivonjuk az összlakosságba besorolt külterületi tanyai népességet, akkor itt is jóval 100 ezer alá zuhant volna a tényleges városi lakosság létszáma.) E városoknak rendszerint viszonylag kicsiny, de jól körülhatárolható, a vándorlókat összegyűjtő vonzáskörzetük volt (Kovács 1922a: 167–168). Arányait tekintve azonban lényegében Budapest sem lógott ki annyira a sorból, mint ahogy az első pillanatban látszott. Ha ugyanis hivatalos 82 ezres vándorlási többletét az akkori „kis Budapest” 880 ezer főjéhez viszonyítjuk, akkor a bevándorlók aránya már nem érte el a fővárosi lakosság 10%-át, míg ezt a mértéket a kisebb városok közül nyolc is meghaladta. (Az már más kérdés, hogy egyrészt a Budapest körül fokozatosan kiépülőhöz hasonló méretű elővárosi fejlődést – mely részben felszívta a főváros felé törekvők jelentős részét – másutt nem nagyon találunk ebben az időszakban, másrészt a főváros vonzása valójában önmagában is nagyobb volt, mint a fentebb említett törvényhatósági jogú városoké együttesen, ráadásul azok korlátozott méretű vonzáskörzeteivel szemben Budapest szívóhatása lényegében az egész országterületre kiterjedt.)

⁴⁴ A szerző számításai MStK (42: 29–33), illetve Dányi (1998: 109–111) adatai alapján.

2. térkép: Az Ausztriába vándorlás regionális különbségei az 1910. évi adatok szerint
Regional differences in emigration to Austria based on 1910 census data

Megjegyzés: Az átlagos vándorlási veszteség a népességszámhoz viszonyítva -6,0 ezrelék, a szórás viszonylag magas, 25,5 ezrelék. Az ország középső és keleti részén kismértékű az Ausztriába vándorlás, de a nyugati sávban – főképp Sopron és Moson területén – az Ausztriában összeírt, az említett megyékből származó lakosok aránya meghaladhatta a törvényhatóság odahaza összeírt népességének 10%-át is.

Forrás: MStK 64: 8–9, 76–79. Saját számítás.

Az elvándorlások/költözések esetében azonban, mint azt korábban már említettük, szinte minden esetben nagy szerepet játszott a kiinduló lakóhelytől való távolság. Amennyiben elegendően részletes adatok álltak a rendelkezésünkre, ezt a jellemzőt még a nemzetközi vándorlások – jelen esetben az Ausztriába távozók – példáján is ki tudtuk mutatni. A 2. térkép rajzolata például egyértelműen azt jelezte, hogy az ausztriai kivándorlókat legnagyobb arányban adó területeket a szomszédos nyugat-dunántúli és nyugat-felvidéki megyék alkották. Ezzel párhuzamosan a bevándorló osztrák állampolgárok a Birodalom keleti részéből Budapestre és főként az észak-keleti Felvidék Szepestől Zemplén megyéig terjedő határmenti sávjába költöztek át. Vagyis utóbbiak is igyekeztek csökkenteni a vándorlás távolságát, ami ismét magában rejtette a kibocsátó területhez és annak népességéhez fűződő kapcsolatok további fenntartásának igényét és le-

hetőségét.⁴⁵ Hasonló jelenségeket tapasztaltunk egyébként Horvát- és Magyarország egymással érintkező területein is.⁴⁶

Anélkül, hogy e folyamatok további részletezésében elmerülnénk, máris levonhatunk belőlük két következtetést. Egyrészt adataink szerint a hazai kivándorlók számára a szomszédos országok közel ugyanolyan fontos célterületek voltak a vizsgált időszakban, mint a tengeren túli világ. Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy az ide irányuló vándorlások az észak-amerikainál már legalább egy generációval korábban megkezdődtek, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a szomszédos országokba és az Egyesült Államokba tartó kivándorlások résztvevőinek nagyságrendje nem túlságosan különbözött egymástól. Másrészt viszont, míg Amerika mint vándorlási célterület egyértelműen csak a kivándorlást jelentette a magyarországi népesség számára, és a kibocsátó hazai társadalommal folytatott személyi kapcsolatokban nyilvánvalóan komoly törést okozott, addig a környező országokba irányuló vándormozgalmak hosszabb ideig fennmaradó kapcsolatrendszerek kialakulását eredményezhették. Utóbbi területekkel egyúttal bizonyos mértékig kölcsönös oda-vissza forgalom alakult ki, mely részleges népességcserékhez vezetett. S bár utóbbi a 18. századi ausztriai és németországi telepések bevándorlásával ellentétben mostanra többnyire negatív egyenleggel zárult számunkra, de korántsem olyan mértékben, mint amennyire ez Észak-Amerika esetében bekövetkezett.

Bár a belső vándorlások közzétett adatállománya – mint azt később látni fogjuk – sokkalta szegényesebb, mint a nemzetközi vándorlásoké, azért a vonatkozó irodalom segítségével megpróbálhatjuk megrajzolni a belső vándorlások fő vonulatait a célterületek szemszögéből is. Az egyik megközelítés a központ és a regionális centrumok köré szerveződő városrendszer vonzását, vagyis vándormozgalmakat generáló szerepét alkotta meg (Beluszky 2005: 214 skk., vö. Hajdú 2014), amely elsősorban a városokba vándorló vidéki népesség mozgására összpontosítja figyelmét. Ezt a típusú vándorlást Kovács Alajos (1910) kissé leegyszerűsítve gazdasági okú folyamatként nevezte meg. Figyelemre méltóak azonban a további két vándorlási irányra vonatkozó megjegyzései. A másodikat főként az motiválta, hogy a 20. század elejéig a főként mezőgazdasággal foglalkozó népesség a Kárpát-medence kedvezőtlenebb adottságú peremvidékei felől az ebből a szempontból jobb lehetőséget nyújtó területek – vagyis az or-

⁴⁵ Az ország észak-keleti részére költözők az 1910. évi népszámlálás bevezető szövegét író Kovács Alajos ismeretei szerint főként galíciai ruszinok és lengyelek voltak (MStK 64: 37*).

⁴⁶ Erdély és Románia között is minden bizonnyal megfigyelhetnénk hasonló magatartást, erről azonban tényleges, konkrét információkkal nem rendelkezünk, mivel Romániában a vándorlások adatainak statisztikailag pontos és területileg is rétegzett felvételére az általunk vizsgált időszakban nem került sor vagy nem publikálták az eredményeit.

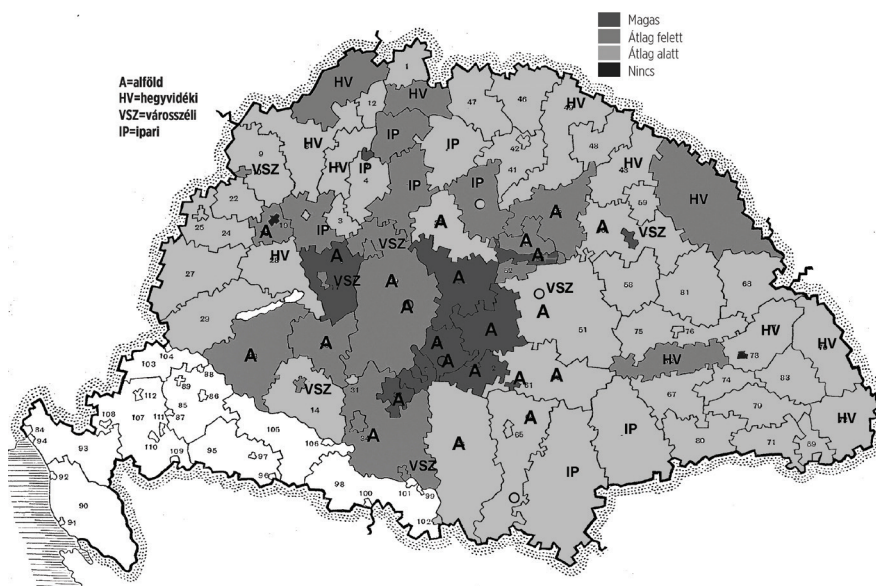
szág középső és déli részei – felé törekedjen, amit jó ideig elősegített az is, hogy a fő folyók mind ebbe az irányba tartottak.⁴⁷ Nyomatékkal említette meg a belső vándorlások harmadik, történeti alapon létrejött motivációját, a Kárpát-medence középső és déli részeinek viszonylagos elnéptelenedését a 16–18. század folyamán, amely ennek a területnek a népszerűségét adottságaihoz képest túlzottan lecsökkentette huzamosabb időre. Miután a közbiztonság helyzete, valamint az állam területi szervezete a 17–18. század fordulóján gyökeresen meg-, illetve visszaváltozott, ismét megindult az ország középső és déli részeinek újratelepítése/újratelepedése, részben spontán, részben szervezett módon. A 19. század közepén a belső vándorlás fenti három motivációra támaszkodó rendszere gyors ütemben átalakult. A török háborúkat követően megindult újratelepülési folyamat már az 1840-es években, a modern infrastruktúra kiépülése előtt véget ért, s a további vándorlásokat három új folyamat jellemezte. Az egyik a már a 18. század elején, az újratelepülési folyamatokkal párhuzamosan megindult észak-déli irányú agrárvándorlás volt, mely csökkenő mértékben ugyan, de továbbra is szerves részét képezte a növekvő számú népesség optimális megoszlásának kialakítását célzó részben spontán, részben szervezett folyamatoknak. A másodikat a külterületek fokozatos benépesedése jelentette, mely a 18. század végén indult, és egészen a 20. század elejéig tartott. A harmadik, a városokba vándorlás különálló, főként a belső vándorlást, de részben a külföldiek vonzását is ösztönző folyamatként jelentkezett az urbanizáció hatására a 19. század folyamán, amely lényegében a korábbi, egészen a középkorig visszanyúló folyamatok felgyorsulását jelentette. Természetesen fontos szerepük volt ebben a gazdasági tényezőknek, az infrastruktúra átalakulásának és a közlekedés modernizációjának is. Összességében tehát itt valójában egy rendkívül komplex folyamatról van szó, amelyben szerepet játszott a népesség történeti folyamatokra való reagálása, a hagyományos gazdálkodási rendszerek radikális átalakulása, az iparosodás, valamint az infrastruktúra és a városi közösségek egyre gyorsuló ütemű modernizációja. Vagyis ennek az átalakulásnak csak egyik, bár nem lényegtelen elemét jelentette a magyarországi belső vándorlások méretének gyors növekedése.

Kovács Alajos a vándormozgalmak kapcsán azonban még egy fontos megfigyelést tett. Felhívta a figyelmet arra, hogy a születési helyek statisztikája – adott esetben a másutt összeírtak számának folyamatos növekedése – csak a belső vándorlásokban résztvevők számának alsó határát adta meg, vagyis tulajdonképpen félreorientált. A ténylegesen vándorlók száma ugyanis ennél lényegesen

⁴⁷ Utóbbi azért fontos megemlíteni, mert a 19. század utolsó harmadáig, a vasúthálózat teljes kiépüléséig egy teljes háztartás elköltöztetésének a legkönnyebb és legolcsóbb módja elsősorban a folyami útvonalak kihasználása volt.

magasabb lehetett, mivel a népszámlálási adatfelvételek nem vették figyelembe sem a halandóságot, sem a többszöri költözés hatását. Vagyis a vándorlásokban résztvevők száma a valóságban jóval nagyobb lehetett annál, mint ami a születési helyek statisztikája alapján megállapítható volt.⁴⁸

3. térkép: A külterületi népesség aránya törvényhatóságok (megyék és városok) szerint, 1910
Percentage of the population living in outskirts by administrative units (counties and towns) in 1910

Megjegyzés: A térkép a külterületi népesség össznépességhez viszonyított %-os arányát mutatja (az átlaga 13,7%, szórása 12,6%). Magas kategóriába az átlag + szórásnál nagyobb értékek kerültek. A KSH összeírásába kevés kivétellel csak a 100 főnél több lakosú külterületek kerültek be. A törvényhatóságok jellegét az összességében 10 ezer főnél nagyobb létszámú külterületi népesség adatai alapján határoztuk meg. (Ennél kisebb adat esetében – amely többnyire sok, mindössze néhány fős szórványt jelentett – nem adtunk minősítést.).

A külterületi típusok magyarázata (mely a külterületek 1910. évi jellegén alapul): A: alföldi típus, amely főként a Duna-Tisza közére, illetve a Dunántúl egyes síkvidéki részeire jellemző. HV: hegyvidéki külterületek, amelyek lakói elsősorban pásztorkodásra, erdőélésre, illetve az ún. havasi gazdálkodásra rendezkedtek be. IP: ipari külterületek (telepek), amelyek főképp bányák és kisebb fémfeldolgozó üzemek körül alakultak ki. Elhelyezkedésük minimalizálta a szállítás és közlekedés idejét és költségeit. VSZ: városszéli külterületek, elővárosok, vagyis lényegében a kezdődő agglomerációk jelentősebb népességgel.

Forrás: MStK 42: 486 skk. Saját számítás.

⁴⁸ A szerző szerint két népszámlálás között az összeírt népesség körülbelül 25%-a elhalálozik (ez alacsonyabb Thirring Gusztáv Budapesten megfigyelt, 30%-ot meghaladó értékeinél): „a vándormozgalom tehát a valóságban legalább is ezzel a negyeddél nagyobb.” Továbbá felhívta a figyelmet arra, hogy „sok ember 10 év alatt többször is változtatja lakóhelyét... a népszámlálások azonban csak egyszeri helyváltoztatást tudnak rögzíteni”. Megjegyzendő azonban, hogy Kovács a helyváltoztató népesség létszámára vonatkozóan az általunk számítottnál magasabb adatokat adott meg, mivel ő a Horvátországgal együttes terület adatait használta (Kovács 1910: 303).

Ha a vándorlások belső, magyarországi célterületeit vesszük szemügyre – amelyek a vándorlási egyenlegek alapján könnyedén megállapíthatóak⁴⁹ –, akkor egyértelműen láthatjuk, hogy a távozók többsége a számba jöhető lehetőségek közül többnyire a születési helyéhez közelebbi célpontokat választotta. Természetesen a kifejezetten gazdasági célú vándorlások esetében a motiváció erőssége, valamint a helyválasztás erősen függött az elérhető eredményektől, keresetektől is. Egy-egy gyorsan fejlődő, a jövevények számára komoly lehetőségeket ígérő nagyváros, avagy újonnan létrejött jelentős ipari vállalkozás tehát messzebb fekvő területekről, sőt akár külföldről is jelentős számú vállalkozó kedvű népességet vonzhatott magához.

Többségében mégis a közelebb fekvő vándorlási célpontokat választották, ebben nyilvánvalóan nagy szerepet játszhatott a családi/ismerősi kapcsolatok fenntartására való törekvés. Ilyen rövid távú vándorlásokat eredményezett a házasodással összefüggő költözések túlnyomó többsége. Ez jellemezte továbbá Magyarország legnagyobb, 19. századi belső vándormozgalmát is, a köznyelvben *tanyásodásként* rögzült folyamatot, amely valójában az összes nagyobb határu, kedvező gazdasági adottságokkal rendelkező település külterületeinek benépesítését jelentette. Statisztikus szemmel nézve tehát a házasságkötéseket kísérő költözések mellett utóbbi, a külterületekre történő vándorlás volt a helyváltoztatások számszerűleg legjelentősebbnek mondható típusa az első világháborút megelőző időszakban. A hiedelmekkel ellentétben ugyanis adataink szerint nem Amerika, nem is a városokba vándorlás, hanem a külterületek állandó lakosokkal való fokozatos betelepülése mozgatta meg a legtöbb magyarországi embert az általunk vizsgált korszakban. Sajnos nehézkes e folyamat pontos számszerű kimutatása, mert ez a helyváltoztatás sokszor az adott személy születési településének határában zajlott le. Vagyis az adminisztratív adatokból kiinduló népszámlálások szerint nem mozduló, szülőhelyén lakó személynek minősült, holott – különösen az Alföldön – ez a költözés akár 20–30 kilométeres elmozdulást is jelenthetett, sőt az ilyen újonnan alakult telephelyek közigazgatásilag önállósodva később akár ki is válhattak az anyatelepülés kötelékéből. E mozgást több, gazdasági jellegű változás idézte elő, mint például a jobbágyrendszer önállóságot gátló korlátainak megszűnése, a szabad birtokforgalom megjelenése és a nyomásos földművelési rendszer ugyancsak kényszeres alkalmazkodást kívánó fokozatos

⁴⁹ Kiszámítása két népszámlálás közötti természetes szaporulat és a tényleges népességnövekedés egyenlege alapján történik. Országos szinten többnyire a megyei adatok alapján szoktuk ábrázolni, de – főleg regionális szinten – ezt ennél finomabb bontásban is be lehet mutatni, amennyiben az erre vonatkozó adatok elérhetőek.

felbomlása.⁵⁰ E folyamatok együttesen csökkentették egy-egy gazdaság területének szétaprózódását, és egyúttal lehetővé tették a saját földre történő állandó kiköltözést, vagyis a tanyásodás folyamatát.⁵¹

Sokan azonban tévesen azt gondolják, hogy a külterületekre kiköltöző sokaság kizárólag a tanyavilág népéből állt. Ez inkább csak az ország mai területére vonatkozóan igaz. Mint azt 3. *térképünk* is mutatja, a történeti ország számos régiójában – főleg a bányavidékeken – ipari szórványtelepülések sora jött létre, a nagyobb urbánus városok peremén pedig ugyancsak észlelhető volt a ki- vagy odaköltözés sajátos formája. Egyre jelentősebb számban telepedett le ugyanis a városok mellé, azok szélére olyan népesség, amely korlátozott anyagiakkal rendelkezett, illetve szerette volna legalább részben megtartani a mezőgazdasághoz, valamint az önellátáshoz kötődő gazdálkodását és életformáját, ugyanakkor a város előnyeit – a különböző szolgáltatásokat, a kiegészítő foglalkozások lehetőségét, a gyermekek taníttatását stb. – is élvezni kívánta. Ráadásul a városok peremén élés egyúttal sokkal alacsonyabb megélhetési költségekkel járt, amennyiben valakinek nem okozott gondot a közlekedésre fordítandó időtöbblet. Utóbbi folyamat számos helyen agglomerációs jelenségek megjelenéséhez vezetett: egyrészt az urbánus településekhez közeli falvak lakossága fokozatosan felduzzadt, másrészt a városok külterületén megjelent az egyre inkább szaporodó új altípus, az ún. „elővárosi népesség”. Ez a „nem tanyai” népesség azonban minden irányból, akár jelentős távolságból is érkezhettek új lakóhelyére.⁵²

Utóbbi folyamatokat részleteiben még nem ismerjük eléggé, és az erre vonatkozó statisztikai anyag sem mondható igazán bőségesnek. A témát tárgyaló, főként földrajzi és agrártörténeti irodalom alapján azonban az a benyomásunk, hogy a külterületi népesség növekedése a 18. század végétől indult meg, és főként a 19. század közepétől gyorsult fel, bár olykor korábbi előzményekre is ráépülhetett. Adataink szerint az 1820-as évek és 1910 között nagyjából 2 millióra tehető a külterületi lakosokká váltak száma. Összlétszámukat az 1910. évi

⁵⁰ Emellett a 19. század közepéig a helyváltoztatások gyakran jogi akadályokba is ütköztek. A települések közötti költözéshez a földesúr, esetenként a kibocsátó és a befogadó közösség engedélye kellett. A határba (külterületre) való kitelepülést pedig sokhelyütt ugyancsak tilalmazta a faluközösség, mert az megzavarta a gazdálkodás hagyományos rendjét.

⁵¹ Utóbbi azonban valójában szintén több tényező folyamat volt: jelenthette akár generációk szétköltözését, akár évszakonként változó tartózkodási helyet, avagy az ingatlanok részleges bérbeadását. A felsorolt mozgások azonban csak a külterületi népesség egy részére, a tanyákra volt jellemző. A nem tanyára történő költözéssel szemben a többi, alább említendő vándormozgalom lényegesen hosszabb távú volt, és szinte minden esetben végleges helyváltoztatásokkal járt. (Egyébként a 19. század közepéig sokhelyütt a hatóságok a közbiztonságra hivatkozva nem is engedélyezték a külterületeken való állandó lakást.)

⁵² A nem mezőgazdasági külterületi népesség, illetve az elővárosi népesség történeti kialakulására vonatkozó összefoglaló írást vagy monográfiát sajnos nem találtunk. Úgy tűnik számunkra, mintha a szerzők többsége eddig inkább a tanyásodás folyamatára koncentrált volna.

népszámlálás alapján mintegy 2,5 millió főre tehetjük, ami megközelíti Magyarország akkori népességének a 14%-át.⁵³ Még ha furcsának is tűnik, számszerűen nem a kivándorlás, nem is a városba vándorlás, hanem a külterületekre és a városkörnyékekre költözés hozta létre együttesen a történeti Magyarország legnagyobb vándorló népességcsoportját az első világháború előtt.⁵⁴

A felsorolt vándorlástípusok azonban nem egymástól elszigetelten léteztek. A történeti Magyarország vándorlási rendszerét sem lehet leírni egyetlen centripetális modellel (Beluszky 2005: 219), és az sem feltételezhető, hogy minden vándorlás egyszeri jelenség volna. Biztosan működött egy többlépcsős migrációs modell, amely a falutól a kisvároson át egy nagyvárosig, sőt akár Budapestig vagy Bécsig vezethetett. Valószínű, hogy helyenként a belső és a nemzetközi vándorlás is kapcsolódott egymáshoz: a peremvidékek népessége esetenként nem az ország közepe felé, hanem a szomszéd ország vagy éppen Amerika irányába indult el. A vándorlásokat tehát alighanem egységes rendszerként kellene kezelnünk, amelyhez időnként még a külterületekre vándorlások folyamatai is hozzá kapcsolhatók.⁵⁵

⁵³ A külterületi népesség aránya egyébként a trianoni területen – vagyis lényegében az ország központi részén – ennél is magasabbra nőtt, és az 1930. évi népszámlálás 22%-os értékével tetőzött (Kiss 1961: 69).

⁵⁴ Az adat szépséghibája, hogy e csoport pontos statisztikai felmérése soha sem következett be, így csak az 1820-as évekre vonatkozó, Nagy Lajostól (1828) származó kiinduló számunk, valamint egy 1910. évi népszámlálási áttekintésünk van a külterületi lakosságról. Ezekből az adatokból azonban nem állapítható meg, hogy a feltüntetett népességben ki tekinthető vándorlónak, és mekkora közöttük az előbbieket leszármazottainak száma. De, még ha csak az összeírtak felét tekintjük is belső vándorlónak – ami azonban az átfogott időtartam és létszám-növekedés alapján inkább alacsonynak, mint irreálisan magasnak tűnik –, akkor is ez lehetett a legnagyobb létszámú hazai vándorló népesség, amely 1910 körül vélelmezhető. Biztos, hogy jóval nagyobb létszámú volt, mint az első világháború előtt az Egyesült Államokban összeírt kivándorlóink (vagyis az Amerikában élő, Magyarországon születettek) száma.

⁵⁵ Ennek megvalósítása azonban már a következő kutatói generációra vár, mivel ehhez alighanem szükséges lenne az 1880 és 1910 közötti népszámlálások és a vonatkozó népmozgalmi adatok teljes gépi újrafeldolgozása.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban igyekeztünk felhívni a figyelmet arra, hogy a vándorlásoknak két alapvető forrástípusa van: az egyik a vándorlási folyamatot kíséri figyelemmel, a másik a ténylegesen letelepedett, eredeti lakóhelyét véglegesen elhagyó elvándorló/kivándorló/ bevándorló népesség számbavételét és jellemzőit próbálja meg felmérni. A vándormozgalom mértékének, irányának, típusainak megrajzolását tovább bonyolítja, hogy mindkét megközelítésre vonatkozóan többféle forrás állhat rendelkezésre. Ugyanakkor egyetlen forrástípus sem tökéletes, mindegyiknek megvannak a hibái és a hiányosságai. A kérdés sikeres megközelítéséhez tehát nem elegendő egyetlen forrástípus – különösen nem a leginkább kedvelt kivándorlási statisztika – egyetlen vélt vagy valós végösszegére támaszkodni. Ennél ugyan megbízhatóbbak a népszámlálási források, mert jóval több összehasonlítást engednek meg, és kapcsolatot létesíthetnek a vándorlás és a többi demográfiai folyamat között, de önmagukban ezek sem elegendők. Vagyis a vándormozgalmak vizsgálata koránt sem annyira egyszerű, mint azt sok, statisztikai és demográfiai ismeretekkel kevésbé rendelkező kutató gondolja. De nem is annyira reménytelen. Nem szükséges kizárólag bonyolult statisztikai módszerek alkalmazásában gondolkodni, már a folyamatok és típusok leírása is új eredményekre vezethet. (Az más kérdés, hogy az ilyen megközelítés nem feltétlenül elegendő az eredmények megbízhatóságának és hibahatárainak megállapítására, vagyis a kapott adatok minőségének ellenőrzésére.)

Elemzésünknek itt közölt első részében azonban csak a vándorlások kutatásának forrásadottságaira, valamint a források elemzési problémáira próbáltunk összpontosítani, és emellett a vándorlások típusait és nagyságrendjét igyekeztünk meghatározni. A történeti Magyarországot érintő vándormozgalmak részletesebb leírására és a vándorlók demográfiai és egyéb szempontú jellemzőinek bemutatására írásunk második részében vállalkozunk.

FORRÁSOK

Magyarország

Az 1869. és 2000. közötti időszakra vonatkozó népszámlálások digitális formában az alábbi internetes címen érhetők el:

https://library.hungaricana.hu/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar

a *Magyar statisztikai közlemények* sorozata (mely utóbbiban az 1900 és 1930 között a népszámlálási kötetek is megjelentek), valamint a *Magyar statisztikai évkönyv* (1872–1913) megtalálhatók a KSH Könyvtár statisztikai tudástárban (az 1915–1918 közöttiek még nincsenek digitalizálva)

http://konyvtar.ksh.hu/index.php?s=kb_statistika

a *Magyar statisztikai szemle* kötetei (1923-tól) elérhetők a KSH honlapján https://www.ksh.hu/statszemle_archivum

Az Arcanum Digitális Tudástárban, vagy DVD formában elérhető, a témához is kapcsolható folyóiratok illetve kiadványsorozatok:

Budapesti szemle 1857–1943 Arcanum 2011,

Közgazdasági szemle 1876–2009 Arcanum 2011,

(e két folyóirat adott helyt 1922-ig, a *Magyar statisztikai szemle* 1923. évi megindulásáig a legtöbb statisztikai és demográfiai témájú írásnak)

Budapesti statisztikai közlemények (1871–1943) Arcanum 2014

Ausztria

Az 1851. és 1857. évi népszámlálások elérhetők az alábbi címen:

Tafeln 1851 (1856) <http://data.onb.ac.at/ABO%2BZ150838005>

Tafeln 1857 (1861) <http://data.onb.ac.at/ABO%2BZ150838406>

(A sorozat egyébként 1828-ban indult, de 1851. előtti adatai Magyarországra vonatkozóan változó megbízhatóságúak. A hazai közigazgatás (a megyék) korlátozott hatáskörében a „nemzeti ellenállást” úgy érvényesítette, hogy lehetőség szerint elszabotálta azokat a sok munkával és sok vesződséggel járó statisztikai adatgyűjtéseket, melyeket a központi szervek kívántak tőlük. A külön igazgatott Erdély adatai valamivel jobbak, de igazában csak a közvetlen

irányítás alatt tartott Határőrvidék adatszolgáltatása tekinthető többé-kevésbé folyamatosnak.)

Az 1880 és 1910. közötti osztrák népszámlálások

Österreichische Statistik, Band 1-93 (1882-1916)

<https://anno.onb.ac.at/info/ors.htm>

Österreichische Statistik, Neue Folge Band 1-18 (1912-1918)

<https://anno.onb.ac.at/info/ost.htm>

Statistische Monatschrift (1875–1921): Az osztrák statisztikai hivatal folyóirata, mely a Monarchia fennállásának időszakában figyelemmel kíséri az egész régiót:

https://anno.onb.ac.at/info/stm_info.htm

Egyesült Államok

népszámlálások: <https://www.census.gov/prod/www.decennial.html>

statisztikai évkönyvek:

https://www.census.gov/library/publications/time-series/statistical_abstracts.html

MStK = Magyar statisztikai közlemények (Új Sorozat). Kiemelt kötetek:

MStK 5: A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 3. r.

A népesség részletes leírása. Budapest, 1907.

MStK 27: Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 10. r.

Végeredmények összefoglalása. Budapest, 1909. (A bevezető szöveget írta Kovács Alajos.)

MStK 42: Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 1. r.

A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912.

MStK 56: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 4. r.

A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. Budapest, 1915.

MStK 61: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 5. r.

Részletes demográfia. Budapest, 1916.

MStK 64: Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 6. r.

A népesség főbb adatai. Budapest, 1920. (A bevezető szöveget írta Kovács Alajos.)

MStK 67: A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása

1899-1913. Budapest, 1918. (A bevezető szöveget írta Laky Dezső.)

IRODALOM

- Beluszky Pál 2005: Az ország lakói – Magyarország demográfiai képe a századfordulón. In Beluszky Pál (szerk.): *Magyarország történeti földrajza I.* Dialog Campus, Budapest – Pécs, 153–314.
- Beluszky Pál 2008: Magyarország településállománya, településhálózata. In Beluszky Pál (szerk.): *Magyarország történeti földrajza II.*, Dialog Campus, Budapest – Pécs, 147–324.
- Bencsik Péter 2003: *A magyar úti okmányok története 1867–1945.* (Felsőoktatási tankönyv.) Tipico Design Kft., Budapest.
- Dányi Dezső 1998: Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): *Migráció (Tanulmánygyűjtemény.) I.* NKI, Budapest, 87–113.
- Eakle, Arlene – Cerny, John (eds.) 1984: *The Source: A Guidebook of American Genealogy.* Ancestry Publishing, Salt Lake City.
- Fassmann, Heinz 2009: European migration: historical overview and statistical problems. In Fassmann, Heinz – Reeger, Ursula – Sievers, Wiebke (eds.): *Statistics and reality - concepts and measurements of migration in Europe.* Amsterdam University Press, Amsterdam, 21–44.
- Fassmann, Heinz – Reeger, Ursula – Sievers, Wiebke (eds.) 2009: *Statistics and reality - concepts and measurements of migration in Europe.* Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Fejős Zoltán 1981: Kivándorlás Amerikába a Zemplén középső vidékéről. *A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 19 (1980), 293–327.
- Für Lajos 2001: *Magyar sors a Kárpát-medencében. Népesedésünk évszázada, 896–2000.* Kairosz, Budapest.
- Hajdú Zoltán 2014: A városba tódulás és a városfejlődés a dualizmus időszakában Magyarországon. In Takács Zoltán – Ricz András (szerk.): *Regionális kaleidoszkóp.* RTT, Szabadka, 84–90.
- Hanák Péter (szerk.) 1978: *Magyarország története 1890–1918.* (Magyarország története, 7/1–2.). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth László 2001: A XX. századi Heves megyei kivándorlás alapvetése. *Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*, (37), 297–336.
- Kemény G. Gábor (Összegejt. és jegyz. ell.) 1956: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. 1892–1900.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kemény G. Gábor (Összegejt. és jegyz. ell.) 1964: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. 1900–1903.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kemény G. Gábor (Összegejt. és jegyz. ell.) 1966: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. IV. 1903–1906.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Albert 1961: Az agrárnépességi viszonyok területi alakulása Magyarországon 1880–1960. *Demográfia*, 4(1), 50–90.
- Kovács Alajos 1910: A belső vándorlások Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 34, 301–318.
- Kovács Alajos 1922a: A magyar városok vonzásterületei. In Bátty Zsigmond – Kogutowicz Károly: *Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 167–168.

- Kovács Alajos 1933: Külföldi honosok és külföldi születésűek Magyarországon. *Magyar Statisztikai Szemle*, (11), 138–155.
- Kovács Imre 1938: *A kivándorlás*. (Szolgálat és írás, 6.). Cserépfalvi, Budapest.
- Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. (Osiris tankönyvek.), Osiris, Budapest, 11–165.
- Kőrösi József – Thirring Gusztáv 1904–1905: *Budapest fővárosa az 1901-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. 2 kötet. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Közleményei, 33.).
- Kuznets, Simon 2012 (1954): Immigration and the foreign born. In Kuznets, Simon: *Jewish economic development and migration in America and beyond. Vol. II. Comparative perspectives of Jewish migration*. Transaction Publishers, New Brunswick – London, 1–101.
- Málnási Ödön 1937: *A magyar nemzet őszinte története*. Cserépfalvi, Budapest.
- Mód Aladár 1948: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Ötödik, bővített kiadás. Szikra, Budapest.
- Nagy Lajos 1828: *Statisticae inclyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum*. Landerer, Tomus primus, Budae.
- Pallós Emil (összeáll.) 1971: *Magyarország halandósági táblái 1900–01-től 1967–68-ig*. A Népeességtudományi Kutató Intézet közleményei, 34.), KSH NKI, Budapest.
- Powell, John 2005: *Encyclopedia of North American immigration*. Facts on File, New York.
- Prinz Gyula – Teleki Pál 1936–1938: *Magyar föld – magyar faj*. I–III. kötet. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Rácz István 1962: A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály 1849–1914. *Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetének évkönyve*, 1, 85–107.
- Rácz István 1980: *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914*. Akadémiai Kiadó, Budapest, (Agrártörténeti tanulmányok, 8.).
- Romsics Ignác (szerk.) 2007: *Magyarország története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sarna, Jonathan D. 1981: The myth of no return: Jewish return migration in Eastern Europe, 1881–1914. *American Jewish History*, 71(2), 256–268.
- Steckel, Richard H. 1988: Census matching and migration: A research strategy. *Historical methods*, 21(2), 52–60.
- Szekfű Gyula 1934: *Három nemzedék és ami utána következik*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1893: A bevándorlás hatása Budapest népességének alakulására. *Fővárosi statisztikai havifüzetek*, (246). Különnyomat.
- Thirring Gusztáv (szerk.) 1897: *Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyv 1895 és 1896*. II. kötet. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1901: Vándorlások. *Közigazdasági Lexikon*. Különnyomat.
- Thirring Gusztáv 1904: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Kilián, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1907: A kivándorlásról. *Magyar szövetség*, 4(2–3), Különnyomat.
- Thirring Gusztáv 1931: Hungarian migrations of modern times. In Willcox, Walter F. (ed.): *International Migrations II. Interpretations*. National Bureau of Economic Research, New York, 411–439.

- Thirring Lajos 1963: Magyarország népessége 1869–1949 között. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája: Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 211–412.
- Tóth Pál Péter 2011: *Népességfejlődés és magyarság. A nemzetközi vándorlás szerepe a kárpát-medencei magyar népességfejlődésben*. Gondolat, Budapest.
- Tóth Zoltán 1998: A népesség gyarapodása és polgárosodása. In Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem, 1790–1918*. Korona, Budapest, 405–415.
- US Census 1910: *Thirteenth census of the United States taken in the year 1910. Vol. I: Population. 1910. General report and analysis*. Government Printing Office, Washington, 1913.
- US Census 1920: *Fourteenth census of the United States taken in the year 1920. Vol. II: Population. 1920. General report and analytical tables*. Government Printing Office, Washington, 1923.
- Vida, István Kornél 2014: Death of a Nation? Debating the Great Transatlantic Emigration from Hungary, 1900–1914. *Hungarian Cultural Studies*. e-Journal of the American Hungarian Educators Association, 7, 127–142.
- World Migration Report 2003: *Managing migration challenges and responses for people on the move*. International Organisation for Migration, Geneva.

RETHINKING THE HISTORY OF MIGRATION OF THE PERIOD 1850–1910 (I.)

ABSTRACT

This paper is the first part of a longer analysis dealing with migration in historical Hungarian Kingdom. It demonstrates the sources related to migration in Hungary prior to WWI, and concentrates on the methodological problems of analysing them. In addition, the types and volume of migration are also determined in this part of the analysis.

In the course of the analysis the author uses an approach which differs a bit from the usual one: he discusses the problems of internal and international migration together. The cause of this is that the motivation, background, volume, and distances covered by partakers did not differed a lot regarding these two sorts of migration. The author demonstrates the basic types of migration (emigration, immigration, remigration) on the basis of the official statistical data from the period 1907–1913. After that the spatial differences in the balance of migration are discussed taking into account some types of internal migration often neglected by former research: the moves in frontier zones using the example of Austria, and the migratory movements towards the outskirts of larger settlements which can be regarded as one of the most important forms of short distance moves.

KÖZLEMÉNY

A lengyelországi migráció alakulása az 1800-as évektől napjainkig

Mikó Eszter

ÖSSZEFOGLALÓ

A Lengyelországból más országokba irányuló migráció hosszú múltra tekint vissza, amelyet az egyes történelmi időszakokban különböző tényezők motiváltak. A tanulmány elsődleges célja annak feltárása, hogy az elmúlt két évszázad során milyen főbb migrációs folyamatok indultak meg Lengyelországból. Különösen fontos az utóbbi évtizedek sajátosságainak feltárása, mert ez hozzájárulhat a jelenleg zajló magyarországi migráció jobb megértéséhez is. A történeti áttekintés alapjául a hozzáférhető lengyel statisztikai kiadványok, valamint a célországok és a nemzetközi szervezetek adatbázisai szolgáltak. A kutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy napjainkban a lengyel migrációs folyamatok legfőbb motivációs tényezői – épp úgy, mint a többi kelet-közép-európai országban – a gazdasági tényezők. Elsősorban a fiatal korosztály jól képzett tagjai a résztvevői, és mára már megszűnt a korábbi férfi dominancia.

Tárgyszavak: kivándorlás, nemzetközi migráció, mobilitás, Lengyelország

Mikó Eszter

PhD hallgató, Soproni Egyetem Közgazdaságtudományi Kar

E-mail: mikoeszter2012@gmail.com

BEVEZETÉS

A tanulmány elsődleges célja a jelenkori lengyel migráció mértékének és okainak meghatározása. A jelenkor migrációs folyamatainak megértését ugyanakkor elősegíti a történelmi múlt ismerete is, hiszen Lengyelország esetében a külföldre irányuló migráció igen hosszú múltra tekint vissza. A lengyel migráció vizsgálata hosszú távon elősegítheti a hazai migrációs folyamatok okainak és lehetséges hatásainak a könnyebb megismerését, illetve a hatások kezelését.

Tanulmányomban az 1800-as évektől végbemenő lengyel migrációt vizsgálom, különös tekintettel a jelenkori migrációra. A vizsgálat során kitérek a jelenlegi két fő célországban – Németországban és az Egyesült Királyságban – élő lengyel népesség nagyságára és összetételére.

A kivándorlók pontos számának meghatározása nem egyszerű, hiszen a rendszerváltozást követően az országot elhagyó személyeket már semmilyen szankció nem éri, amennyiben az állam felé nem tesznek eleget a bejelentési kötelezettségüknek. A tényleges kivándorlók számbavételére emiatt érdemesebb áttanulmányozni a befogadó országok statisztikáit, és ezek alapján meghatározni a kivándorlók számát. A célországokban sokkal magasabb a regisztrált bevándorlók száma, ugyanis a különböző szociális ellátások, illetve a munkavállalási szándék miatt regisztrálják magukat a különböző rendszerekben, amelyekből pontosabban meghatározható a migránsok száma (Gödri – Tóth 2010).

Lengyelországban a kivándorlók száma 1990 és 2005 között a Belügyminisztérium regisztrációs rendszere, 2006-tól pedig a PESEL, azaz a Közös Elektronikus Rendszer nyilvántartása alapján kerül kiszámításra (Lengyel demográfiai évkönyv 2014). A kivándorlóit és egyéb, a tanulmányban megjelölt adatok megállapításához Lengyelország statisztikai hivatalának adatait, valamint a nemzetközi statisztikai hivatalok adatbázisait (Eurostat, ENSZ), a főbb történelmi és jelenkori célországok migrációs statisztikáit, adatbázisait használok fel. Tanulmányomban törekszem a különböző statisztikai hivatalok adatai közötti eltérések okának bemutatására is, hangsúlyozva a kivándorlók számának meghatározásában rejlő nehézségeket. A jelenkori kivándorlók számának meghatározása épp úgy nehézségekbe ütközik, akárcsak a korábbi időszakokban kivándorlóké. A kivándorlók esetében a hosszú távú emigránsok számát lehet a legkönnyebben meghatározni, hiszen vagy jelentik a távozásukat a lengyel állam felé, vagy regisztráltatják magukat munkavállalóként, esetleg tanulóként a befogadó ország szociális ellátórendszerében. A rövid távú és

a szezonális migráció esetében már jóval nehezebb a kivándorlók számának meghatározása. Ennek az az egyik oka, hogy – mivel csak rövid időre mennek külföldre – távozásukat nem jelentik be Lengyelországban, továbbá – a legális munkavállalást leszámítva – nem jelentkezik be a befogadó országban sem. Ezen felül a befogadó országoknak is csak a 12 hónapnál régebbi bevándorlók esetében van jelentési kötelezettségük az Eurostat jelenlegi szabályozása szerint. Következésképpen, az, hogy a rövid és szezonális migránsok számát egy adott ország nyilvántartja-e vagy sem, csupán az adott ország statisztikai hivatalától, az ottani szabályozástól, illetve a kivándorlók bejelentkezési hajlandóságától függ.

A statisztikai hivatalok adatainak elérhetősége miatt elsősorban a hosszú távú, azaz a 12 hónapot meghaladó kivándorlások jellegzetességeit kívánom bemutatni, ugyanakkor a két fő célországra vonatkozóan ismertetem a napjainkban és a korábbi időszakban zajló rövid távú és szezonális migráció jellemzőit is a rendelkezésre álló adatok felhasználásával.

A tanulmány két fő részből áll. Az első részben a múltbeli migrációs folyamatokat foglaljuk össze a nagy, kontinenseken átívelő migrációs folyamatok kezdetétől, az 1800-as évektől egészen az 1989-es rendszerváltozásig. A második részben a lengyelországi migrációs folyamatokat tárjuk fel az 1989-es rendszerváltozástól egészen napjainkig.

A LENGYEL MIGRÁCIÓ ALAKULÁSA AZ 1800-AS ÉVEKTŐL 1989-IG

A migrációs folyamatok kezdetéről az 1800-as évek elejétől beszélhetünk. Korábban a jobbágyok röghöz kötöttsége és a lassú, kényelmetlen, fárasztó és veszélyes utazási lehetőségek miatt nem igazán került sor tömeges migrációra. A tömegeket alkotó parasztság körében még az egyik településről a másikra való vándorlás sem volt jellemző, nemhogy a külföldre irányuló migráció. Az 1800-as években a technikai újításoknak köszönhetően könnyebben elérhetővé váltak a távolabbi célországok, a hajózás fejlődésével pedig már az óceánon való átkelés is kevesebb veszélyt hordozott magában. A legtöbb kelet-közép-európai országban az 1800-as években ment végbe a jobbágyfelszabadítás, melynek hatására megszűnt a parasztság röghöz kötöttsége, ettől kezdve szabadon mozoghattak és költözhetek (Niederhauser 1999). Természetesen már ezt megelőzőleg is volt külföldre irányuló migráció, de olyan tömeges jelenségről, mint ami a 19. századtól jellemző, nem beszélhetünk.

Az 1800-as években a technika és az egészségügy fejlődésének hatására csökkent a csecsemőhalandóság és a járványok száma, a népesség pedig mindenhol jelentős növekedésnek indult. A hirtelen bekövetkezett demográfiai növekedést azonban nem tudta követni a gazdaság fejlődése, és emiatt sok országban megjelent a tömeges munkanélküliség és az éhezés. Akik saját országukban nem találtak munkát, nagyon alacsony életszínvonalon éltek, ezért külföldön kerestek maguknak lehetőséget (Davies 2006). A lengyel emigráció másik fő mozgatórugója az országban végbemenő politikai események voltak. Ezen tényezők miatt a lengyel migránsok két társadalmi csoportra bonthatók az 1800-as évektől 1989-ig terjedő időszakban, a gazdasági és a politikai migránsok csoportjára, amelyek sokszor nehezen különíthetők el egymástól.

Lengyelországban a politikai emigráció már az 1730-as évektől jelen volt, és ez bizonyos időközönként megismétlődött a történelem során. A politikai migránsok közé azokat a személyeket szokás sorolni, akik valamilyen politikai okok miatt, nem pedig gazdasági és megélhetési okokból hagyták el az országot. A politikai okok miatt kivándorlók általában magasabb társadalmi körökből származtak, mint a gazdasági okok miatt vándorlók, továbbá az értelmiségi, iskolázottabb réteghez tartoztak, akárcsak Magyarországon. A lengyel politikai migráció általában egy-egy nagyobb történelmi eseményhez köthető (az 1831-es és az 1846–1848-as forradalom, illetve az 1864-es, az 1944-es és az 1968-as felkelés. A politikai menekültek elsősorban Párizsban, Svájcban vagy Rómában telepedtek le, később London lett a politikai migránsok központja (Davies 2006). Az 1772-ben, majd 1793-ban és 1795-ben végbement országfelosztás is hatást gyakorolt a folyamatra.¹

A lengyel gazdasági emigráció kezdetét a történészek az 1840-es évekre teszik. A munkások kezdetben idénymunka céljából vándoroltak ki külföldre, elsősorban a porosz birtokokra, később pedig a sziléziai, szászországi és vesztfáliai bányákba és gyárakba is mentek dolgozni. Idővel Belgiumban, az Osztrák-Magyar Monarchiában, Oroszországban és Franciaországban is vállaltak munkát, majd Dél- és Észak-Amerikába is kivándoroltak hosszabb időre. Ezen kivándorlók ugyanakkor továbbra is tartották a kapcsolatot otthon maradt családtagjaikkal, jövedelmüket hazautalták, és amint lehetőségük volt rá, hazatértek (Kępińska – Stark 2013, Davies 2006, Kaczmarczyk – Tyrowicz 2007). A lengyel gazdasági emigránsok általában a szegényebb paraszti rétegekből

¹ Az Ausztria, Poroszország és Oroszország által 1795-ben véghez vitt felosztás a lengyel állam megszűnéséhez vezetett. Mind a három hatalom igyekezett visszaszorítani a lengyel öntudatot és kultúrát (Thomas – Znaniecki 2002).

vagy a szegényebb ipari munkás rétegekből származtak, aluliskolázottak, sokszor írástudatlanok voltak (Davies 2006).

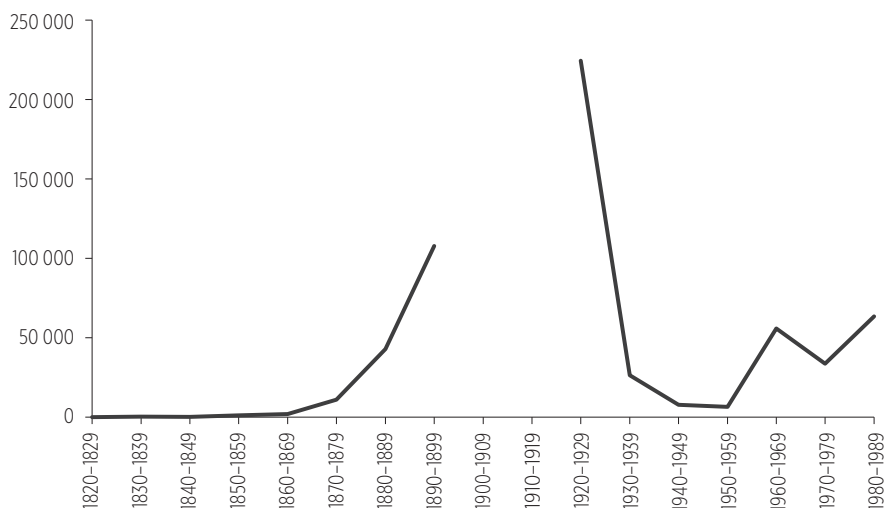
Lengyelország esetében a gazdasági és a politikai emigráció sok esetben nehezen különíthető el egymástól. Ezt jól tükrözik az 1800-as években végbemenő folyamatok. Bár az 1791-es alkotmány politikai jogokat adott a polgárságnak, az ország függetlenségének elvesztése miatt ez csupán jelképes volt. A parasztság folyamatos gazdasági és társadalmi felszabadítása ugyan befejeződött 1864-re, az ipari fejlődés és a nemesi családok elszegényedése – melynek oka a forradalmakat követő vagyonek Kobzán volt – a migrációs folyamatok erősödéséhez vezetett. Mindeközben a külföldi gabonabehozatal mezőgazdasági válságot idézett elő, ami a paraszti rétegek migrációs folyamatait támogatta. Németországban a lengyel parasztok akár 50%-kal több bért is kereshettek, ami megnövelte az idénymunkások számát, noha sokkal keményebb munkát kellett végezniük, gyakorta rosszabb bánásmód mellett, mint otthon (Thomas – Znaniecki 2002).

A 19. század végére a legfőbb kiutazási célország az Amerikai Egyesült Államok lett, ugyanakkor Németország is fontos célország maradt (Kaczmarczyk – Tyrowicz 2007). Amerikában már a biztosabb állást keresték, a csekélyebb mértékű magasabb jövedelemért nem váltottak olyan könnyen munkát, ahogyan azt otthon vagy Németországban tették (Thomas – Znaniecki 2002). Ide elsősorban a parasztság, illetve az alsóbb társadalmi rétegek tagjai vándoroltak ki, hiszen a magasabb társadalmi rétegek tagjai számára nem jelentett akkora előmeneteli lehetőséget, mind a kétkezi munkásoknak. A magasabb társadalmi rétegek tagjai, akik elsősorban politikai okokból kényszerültek emigrációba, elsősorban Nyugat-Európába vándoroltak. A kivándorlók többségében fiatal férfiak voltak, akiket csak az alapvető megélhetési feltételek megteremtése után követett a feleségük, illetve a családjuk (Thomas – Znaniecki 2004: 18–37).

Az Amerikába tartó kivándorlás az 1800-as évek közepétől 1914-ig folyamatosan nőtt. Tény, hogy ezzel egyidejűleg a Lengyelországba hazatérők száma is folyamatos növekedést mutatott, de nem haladta meg átlagosan a kivándorlók 30%-át. Több amerikai nagyvárosban – mint Pittsburgh, Buffalo, Cleveland, Detroit, Chicago és Milwaukee – lengyel kolóniák jöttek létre, amelyek lengyel népessége több európai lengyel város népességével vetekedett. Chicago ekkoriban a 360 ezer lengyel lakosával a harmadik legnagyobb lengyel városnak számított Varsó és Lódz után. Az 1900-as évek elején ezen felül több kisebb-nagyobb lengyel kolónia is létrejött még Amerikában (Thomas – Znaniecki 2004: 38).

Az Amerika Egyesült Államok bevándorlási évkönyve alapján a lengyel bevándorlók száma az 1860-as években kezdett el növekedni, és ez a növekedés 1899-ig tartott. 1900 és 1919 között a lengyel kivándorlókat a német, az osztrák-magyar és az orosz kivándorlók között tartották számon, hiszen ebben az időszakban Lengyelország mint önálló állam nem létezett, ezen három birodalom része volt. 1920–1929 között volt a legmagasabb a kivándorlók száma a rendelkezésre álló adatok alapján (1. ábra).

1. ábra: Az Amerikai Egyesült Államokba kivándorló lengyelek száma, 1820–1989
Number of Polish emigrants in the United States of America, 1820–1939

Forrás: 2013 Yearbook of Immigration Statistics.

1921 májusában az Egyesült Államok kormánya komoly szigorítást, azaz kvótarendszert vezetett be a bevándorlókkal szemben, melyet 1924-ben tovább szigorítottak. A kvótarendszer és a szigorítások hatása vehető észre az Amerika Egyesült Államokba kivándorló lengyel állampolgárok számának alakulásában is (Ludányi 2015: 6).

A történészek szerint az 1800-as évek közepétől egészen 1939-ig a lengyel emigránsok közül Brazíliába 195 ezren, Franciaországba 450 ezren, Kanadába 250 ezren, az Amerika Egyesült Államokba körülbelül 1,5 millióan és Németországba több mint 2 millióan vándoroltak ki (Davies 2006).

Az első világháború utáni békeszerződés jelentős migrációs hullámot indított el Lengyelországból. Ekkor mintegy 1 millió német volt kénytelen

elhagyni lengyelországi (vagy elászi) otthonát, és 900 ezer lengyel vándorolt Oroszországból Lengyelországba (Tomka 2009: 39). Az I. világháborút követő migrációs hullámban, 1918–1939 között a lengyel politikai és gazdasági migránsok száma körülbelül 4,5 millió fő volt, amelyből 1,5 millióan az Amerikai Egyesült Államokba, 2 millióan pedig Németországba vándoroltak ki (Davies 2006).

A Lengyelország és Németország között létrejött jogi megállapodás alapján Németországban 1926–1931 és 1937–1939 között legálisan dolgozhattak a lengyel idénymunkások. Míg 1926-ban még csak 44 ezren, addig 1930-ra már évi 69–87 ezren vállaltak itt munkát. 1932 és 1936 között a lengyel idénymunkások számát korlátozták a gazdasági világválság miatt, ekkor évente csak 400–1200 főt foglalkoztattak legálisan. Ugyanakkor 1937-re 12 200 főre emelkedett a számuk, 1938-ban pedig már 64 ezren voltak. 1939-re a kvótát 90 ezer főre emelték fel. Természetesen ezen felül többen is dolgoztak illegálisan idénymunkásként Németországban, de ezek száma ismeretlen (Kępínska – Stark 2013: 6–7).

Lengyelországban a II. világháború hatalmas emberveszteséget okozott², és magas volt az emigránsok száma is. A legtöbben kényszer hatására, üldöztetés vagy elhurcolás miatt hagyták el az ország területét. Több millió lengyelt kénysTERMUNKÁRA vittek Németországba (Tomka 2009). A háború után a határok megváltoztatása, a zsidó lakosságnak a II. világháború alatti kiirtása, továbbá a németeknek a világháború utáni kitelepítése miatt pedig megváltozott az ország etnikai összetétele is. A szovjet megszállás alatt igen erősen szabályozták a migrációs folyamatokat. Ennek ellenére ebben az időszakban is volt kivándorlási hullám, amelyek egy-egy nagyobb történelmi eseményhez köthetők. Ugyanakkor a német kisebbségek kivándorlását több esetben engedélyezték, támogatták. Ezen időszakban a Lengyelországot érintő egyik nagy kivándorlási hullám 1968-ban következett be, amikor több mint 25 000 lengyel zsidó hagyta el az országot. Az 1980-as évek elején, a Szolidaritás mozgalom elnyomását követően újabb 250 000 lengyel emigrált hazájából (Alscher 2008: 1).

1950 után a Lengyelország területén élő, de német származású emberek (Aussiedler³) többsége elhagyta az akkori Lengyelország területét, és az NDK-ba települt át (Iglicka – Ziolk-Skrzypczak 2010, Bobrowska 2013) (1. táblázat).

² Lengyelország II. világháborús embervesztesége 6 millió fő volt (Swidzinska 1969).

³ Azon német származásúakra használjuk az Aussiedler kifejezést, akik bár nem Németországban születtek, de németnek vallották magukat, és 1950–1990 között visszatelepültek Németországba (Melegh 2002).

1. táblázat: A Lengyelországból Németországba áttelepülő Aussiedlerek, 1950–1989
The number of Aussiedlers in Germany emigrated from Poland, 1950–1989

Megnevezés	1950–1959	1960–1969	1970– 1979	1980–1989
Lengyelországból áttelepülő Aussiedlerek (fő)	292 181	1 105 188	202 711	632 800

Forrás: Jones – Wild 1992: 3.

A fenti statisztikai adatok csupán sejtetni engedik a történelem során kivándorló lengyelek számát, hiszen ezek nem tartalmazzák az Ázsiába, Ausztráliába vagy a szomszédos kelet-közép-európai országokba bevándorlók számát.

A LENGYEL MIGRÁCIÓ 1989-TŐL NAPJAINKIG

A lengyel kivándorlók számának és célországainak változása

A berlini fal leomlása utáni évtizedben a lengyel emigránsok száma nem növekedett meg. Lengyelországban ekkor viszonylag kedvezőek voltak a gazdasági feltételek (Dustmann et al. 2012). A rendszerváltás után bevezették az úgynevezett Balcerowicz-tervet, melynek pozitív hatásai már 1992-ben jelentkeztek. A programnak köszönhetően megállították a recessziót, a GDP pedig 2%-os növekedést mutatott. 1993-ban a GDP további 3–3,5%-kal, az ipari termelés pedig 9–10%-kal nőtt. Az inflációt, bár még mindig magas volt, sikerült 30%-os szintre leszorítani. Az állami költségvetés hiánya a GDP-hez viszonyítva 5%-os határon belül maradt (Gorzela – Jaluwiecki 1994). Ugyanakkor a munkanélküliek száma 1990–1994 között folyamatosan nőtt, 1994-ben 16,5% volt, majd 1998-ra 10%-ra csökkent. A rendszerváltás után minden poszt szocialista országban jelentősen megnőtt a munkanélküliség (Blanchflower 2001: 368).

1989 és 2004 között évente körülbelül 20–25 ezer ember vándorolt ki külföldre. Az 1990 és 2000 közötti kivándorlók közül sokan hazatértek, több mint felük Németországból. Tény azonban, hogy ezen hazatelepülők nem tekinthetők végleges visszatérőkné (Duszczyk – Wiśniewski 2007, Matykowski – Andrzejewska 2012, Grabowska-Lusinska 2008).

Az Európai Unióhoz való csatlakozást követő időszak jelentős változásokat hozott a lengyel kivándorlók számában. Mindössze három év alatt, azaz 2004-ről 2007-re az ideiglenesen külföldön tartózkodó lengyel állampolgárok száma 1 millióról több mint 2,3 millióra, azaz a teljes népesség 6,6%-ára emelkedett.

A migrációs dinamika is megváltozott, beleértve a desztinációkat és a kivándorlók képzettség szerinti alakulását is (Kaczmarczyk 2012: 173). 2004 után a szabad munkaerő-piaci korlátok megszűnésének köszönhetően az elsődleges célország nem Németország, hanem az Egyesült Királyság lett (Duszczyk – Wiśniewski 2007, Matykowski – Andrzejewska 2012, Grabowska-Lusinska 2008). Az Egyesült Királyságba irányuló migráció azonban nem tekinthető új keletű folyamatnak a lengyelek körében, hiszen a történelem során már jelentős számú lengyel emigrált ide. A világbank adatai alapján már 2000-ben is 207 480 lengyel állampolgár élt az Egyesült Királyságban.⁴

A Lengyel Statisztikai Hivatal adatai alapján – mely a Lengyelországban regisztrált kivándorlókat rögzíti – a kivándorlók száma 2006-ban volt a legmagasabb, majd 2013-ban növekedett meg ismét, de ekkor sem érte el a 2006-os szintet (2. ábra). A hivatal adatai szerint a rendszerváltást követően először 1992–1995 között növekedett meg a kivándorlók száma, majd ismét csökkenés következett.

2. ábra: A lengyel kivándorlók száma, 1990–2014
Number of Polish emigrants, 1990–2014

Forrás: Lengyel Statisztikai Hivatal.⁵

⁴ <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=global-bilateral-migration&saveldg=1&l=en#> (letöltés: 2018. január 18.)

⁵ <http://stat.gov.pl/en/topics/population/international-migration/main-directions-of-emigration-and-immigration-in-the-years-1966-2014-migration-for-permanent-residence,2,2.html> (letöltés: 2016. június 18.)

A 2008-as válság során az elemzők azt várták, hogy mivel Lengyelországot kevésbé sújtotta a válság, mint Nyugat-Európát, a lengyelek majd hazatérnek. Ebben az évben belpolitikai stabilizáció és tartós növekedési trendet eredményező gazdasági ciklus volt az országban. A válságot megelőzően a gazdaságpolitika legfőbb célja az euró bevezetése és az ehhez szükséges kritériumoknak való megfelelés volt. A másik fontos gazdasági folyamat a gazdasági növekedés fenntartásához szükséges reformok végrehajtása volt. A válság kitörésekor a stratégiai célt a stabilitást elősegítő feltételrendszer teljesítésére helyezték át a piaci hitelesség megtartása érdekében, emellett előbbre sorolták a gazdasági növekedés fenntartásához szükséges szerkezeti reformokat (Wisniewski 2012).

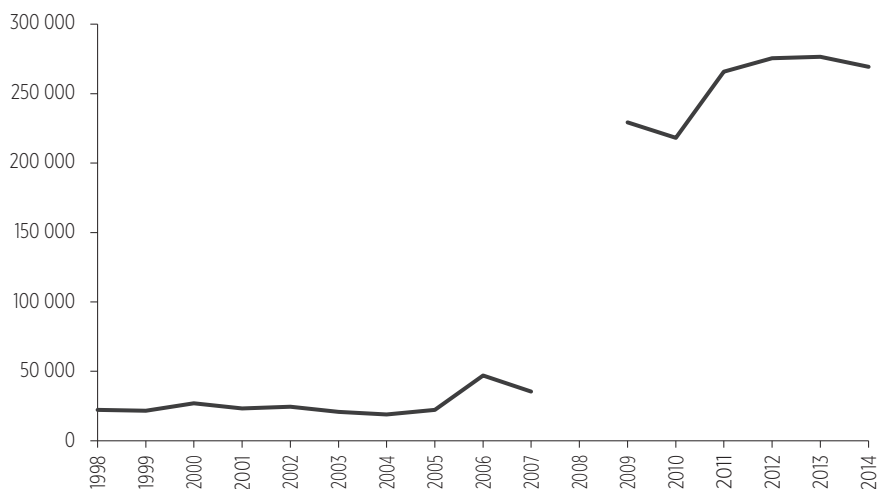
A felsorolt jó gazdasági körülmények miatt az elemzők a kivándorlók hazatérésére számítottak, azonban a várakozásokkal ellentétben 2008-tól ugrásszerűen nőni kezdett a kivándorlók száma, amelynek oka, hogy a jó gazdasági feltételek ellenére Nyugat-Európában még mindig magasabb életszínvonal és bérszínvonal volt. Az elsődleges célország az Egyesült Királyság, Németország és Írország volt.⁶ Bár a Lengyel Statisztikai Hivatal adatai nem támasztják alá ezen állítást, a német és brit adatokból jól látszik a kivándorlók számának növekedése.

Az Eurostat adatok alapján 2009-től jelentősen megnőtt a kivándorló lengyelek száma 2007-hez képest (2008-ra vonatkozóan nincs adat), azonban ez megtévesztő lehet, hiszen az Eurostat 2008-tól megváltoztatta az adatgyűjtésre vonatkozó szabályzatát. A migrációra, állampolgárságra és menekültügyre vonatkozó adatgyűjtés 2008 óta a 862/2007/EK rendeleten alapul, amelyet a tagállamoknak is be kell tartaniuk. Az uniós tagállamok a nemzeti elérhetőség és gyakorlat szerint ugyan továbbra is használhatnak bármilyen megfelelő adatot, a rendelet értelmében összeállított statisztikáknak azonban közös meghatározásokon és fogalmakon kell alapulniuk. Többségük a közigazgatási adatforrásokra, például a népesség-nyilvántartásokra, a külföldiek nyilvántartására, a tartózkodási és munkavállalási engedélyek nyilvántartásaira, valamint az egészségbiztosítási és adóügyi nyilvántartásokra alapozza statisztikáit. Egyes országok tükörstatisztikákkal, mintavételes felméréssel vagy becslésen alapuló módszerekkel készítenek migrációs statisztikákat (www.eurostat.eu).

⁶ <http://www.economist.com/blogs/easternapproaches/2013/11/poland-and-eu> (letöltés: 2016. április 15.)

A 862/2007/EK rendelet értelmében a statisztika elkészítése során bevándorlónak tekintik azt, aki a szokásos tartózkodási helyét egy másik tagállam területére teszi át, és ott legalább 12 hónapig tartózkodik vagy ilyen időtartamú tartózkodást tervez, illetve hasonlóképpen minden olyan kivándorlót, aki több mint 12 hónapja él külföldön. Az Eurostat által gyűjtött adatok ezért legalább 12 hónap időtartamú migrációra vonatkoznak, azaz migránsként azokat az embereket veszik figyelembe, akik legalább egyéves időtartamra vagy huzamos ott tartózkodást tervezve vándoroltak ki egy másik országba (3. ábra).⁷

3. ábra: A lengyel kivándorlók száma 1998 és 2014 között, az Eurostat adatai alapján
The number of Polish citizens emigrating from Poland, based on Eurostat data, 1998–2014

Forrás: Eurostat adatbázis. [migr_emi2].⁸

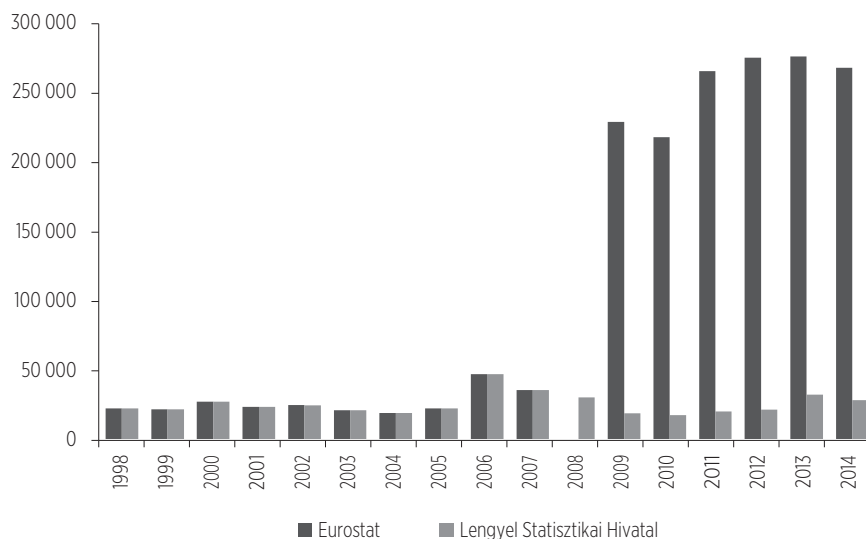
2007-ig, az új statisztikai adatszolgáltatási rendelet bevezetéséig az Eurostat adatai megegyeznek a Lengyel Statisztikai Hivatal adataival. 2008-tól az új rendelet életbe lépésétől azonban már jelentős eltérés figyelhető meg (4. ábra).

⁷ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:32007R0862&from=HU> (letöltés: 2017. december 29.)

⁸ http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_emi2&lang=en (letöltés: 2017. január 06.)

4. ábra: A lengyel kivándorlók száma 1998 és 2014 között, az Eurostat és a Lengyel Statisztikai Hivatal adatai alapján

The number of Polish citizens emigrating from Poland based on Eurostat data and data of the Polish Statistical Office, 1998–2014

Forrás: Lengyel Statisztikai Hivatal⁹ és Eurostat adatbázis, [migr_emi2]¹⁰.

A lengyel népesség számának alakulása a különböző célországokban

A lengyel kivándorlók számára napjainkban az Egyesült Királyság és Németország a két fő célország. Az European Migration Network (2008) adatai szerint 2006 végén 1,95 millió (2004 végén 1 millió, 2005 végén 1,5 millió) lengyel tartózkodott ideiglenesen külföldön. Közülük 2006 végén 580 ezren az Egyesült Királyságban, 450 ezren Németországban, 120 ezren Írországbán, 85 ezren Olaszországban és 55 ezren Hollandiában tartózkodtak. Az Eurostat adatai alapján 2014-re a kint élő kivándorlók száma jelentősen megnövekedett. 748,1 ezer fő az Egyesült Királyságban, 559,4 ezer fő Németországban, míg 118 ezer fő Írországbán élt. Egy lengyel kutatás szerint 2013-ban a megkérdezettek fő kivándorlási célországa

⁹ <http://stat.gov.pl/en/topics/population/international-migration/main-directions-of-emigration-and-immigration-in-the-years-1966-2014-migration-for-permanent-residence,2,2.html> (letöltés: 2016. június 18.)

¹⁰ http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_emi2&lang=en (letöltés: 2017. január 6.)

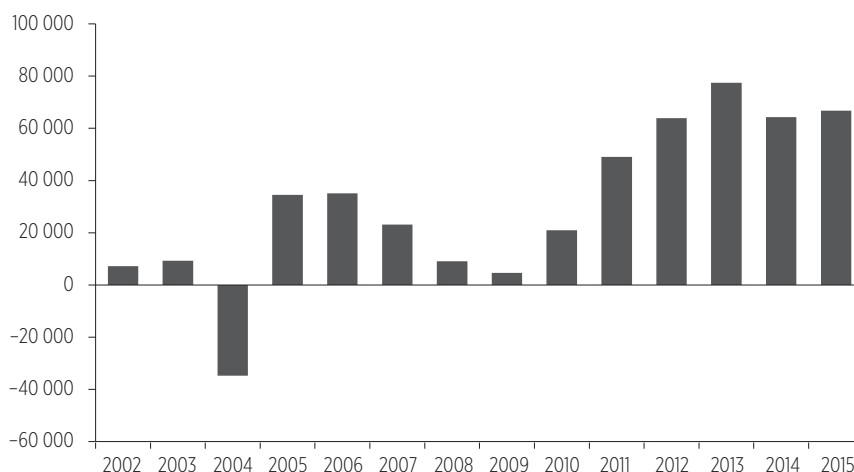
Németország és az Egyesült Királyság volt. A felmérésben a külföldről hazatérők, illetve a rövid távra és szezonálisan kivándorlók körében végeztek kutatást (Centrum Badania Opinii Społecznej 2013). A csatlakozás előtt a kivándorlók átlagéletkora 30 év volt, ami a csatlakozás után 28 évre csökkent. A csatlakozás előtt a kivándorlók 15%-a rendelkezett egyetemi diplomával, a csatlakozás után viszont 20%-ra emelkedett a számuk (Kaczmarczyk 2012: 178). A 2011-es lengyel népszámlálás alapján elmondható, hogy 2011-ben a teljes lengyel lakosság 5,2%-a, azaz 2 millió lengyel élt külföldön, akik közül 1,5 millió fő 12 hónapnál hosszabb ideje tartózkodott egy másik országban. Ez jelentős változás a korábbi, 2002-es népszámlálás során mért adatokhoz képest. 2002-ben még csupán a lakosság 2%-a, azaz 786 ezer fő tartózkodott külföldön, akik közül 626 ezer fő 12 hónapot meghaladóan élt egy másik országban. Ez azt mutatja, hogy 2002-höz viszonyítva 1,2 millió fővel, azaz 154%-kal nőtt az emigránsok száma. A 2011-es lengyel népszámlálásból az is kiderült, hogy míg korábban – ahogyan a többi európai országban is – a férfi kivándorlók aránya dominált, addig 2011-ben már magasabb volt a női kivándorlók aránya (54%) a férfiakénál, tehát a kivándorlók közötti férfi dominancia megszűnt. A nők esetében ugyanakkor a célországok eltérnek a férfiakétól. A nőknél Olaszország és Németország áll az első helyen. Olaszország esetében a nők aránya elérte a 75%-ot. A férfi kivándorlók körében az egyedülállók, a nők körében pedig a házasság aránya volt magasabb 2011-ben. A 2002-es népszámláláshoz viszonyítva a kivándorlási célországok is átalakultak. Akkor a kivándorlók csupán 4%-a választotta célországgént az Egyesült Királyságot, 2011-ben viszont már a 30%-uk. Németország esetében ugyanakkor csökkent az arány, míg 2002-ben még a kivándorlók 37%-a, 2011-ben már csak 22%-uk választotta (Kaczmarczyk 2014: 23–24).

A idénymunka miatti migráció mindig is jellemző volt Németország és Lengyelország között. 1990 után a két ország több olyan kétoldalú megállapodást is aláírt, amely engedélyezte a lengyelek idénymunka jellegű munkavégzését Németországban. A megállapodás legfeljebb három havi németországi munkavállalást engedélyezett évente a lengyelek számára, szabályozta továbbá a határtól 50 km-nél közelebb élők munkavállalási feltételeit, és a diákok nyári szünetben végzett munkáját is. A megállapodás előnyökkel járt mind a két ország számára. Lengyelországban csökkentette az egyre növekvő munkanélküliséget, Németország számára pedig olyan területeken biztosított munkaerőt, ahol a német munkavállalók az alacsonyabb bérek vagy az alacsony presztízs miatt nem helyezkedtek el. A lengyel idénymunkások 90%-a a mezőgazdaságban dolgozott. 1991-ben körülbelül 70 ezer főt tartottak számon, majd 2004-re már közel 290 ezerre nőtt a számuk (Kępínska – Stark 2013: 10). A Németországban

dolgozó lengyel idénymunkásokról 2004 óta sajnos nem áll rendelkezésre részletes adatsor.

A Német Statisztikai Hivatal népesség-nyilvántartási adatai alapján meghatározhatjuk a Németországban élő lengyelek migrációs egyenlegét is (5. ábra). Ez alapján elmondható, hogy 2004-ben jelentős kiáramlás volt megfigyelhető a lengyel állampolgárok körében Németországban, hiszen a népesség száma a korábbi évhez képest közel 40 ezer fővel csökkent. 2003-ban 326 882 fő lengyel állampolgárt tartottak számon, 2004-ben viszont 292 190 főre csökkent a számuk. 2005 és 2010 között nagyobb ingadozás figyelhető meg, majd 2011-től – bár változó mértékben – folyamatosan 60 000 fő fölötti a lengyel bevándorlók száma Németországban.

5. ábra: A lengyel migrációs egyenleg Németországban, 2002–2015
The balance of Polish emigrants in Germany, 2002–2015

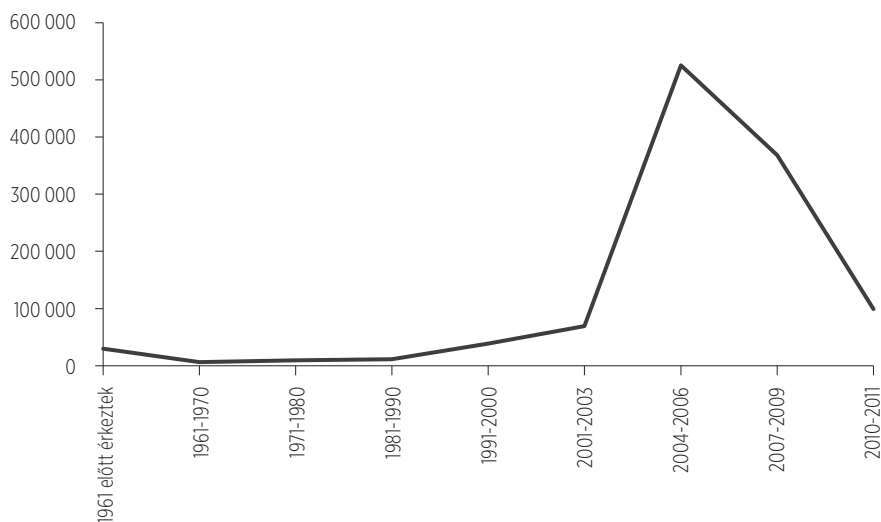
Forrás: Német Statisztikai Hivatal (Statistisches Bundesamt).¹¹ Saját számítás.

A 2004-es Európai Unióhoz való csatlakozáskor az Egyesült Királyság nem vezetett be munkaerő-piaci korlátozásokat, s a lengyel kivándorlók körében újra célországként jelent meg (Bobrowska 2013). A Lengyelországból az Egyesült Királyságba irányuló migráció a legnagyobb és legintenzívebb migrációs folyamat napjainkban (6. ábra).

¹¹ <https://www.destatis.de/EN/FactsFigures/SocietyState/Population/MigrationIntegration/MigrationIntegration.html>
(letöltés: 2017. január 6.)

6. ábra: Az Egyesült Királyságban élő lengyel népesség az érkezés ideje alapján, a 2011-es népszámlálás alapján

The number of Polish citizens living in the United Kingdom according to the Census from the UK, 2011

Forrás: Az Egyesült Királyság 2011. évi népszámlálása. Census 2011. Table DC2804EW Country of Birth by year of arrival in the UK (Regional) for England and Wales.¹²

A 2011-es népszámlálás adatai alapján az Egyesült Királyságban élő lengyelek többsége a 2004 és 2006 közötti időszakban érkezett. 2004-et megelőzően a 100 ezer főt sem érte el a számuk. A 2011-es népszámláláskor viszont már 597 144 fő lengyel állampolgárt tartottak nyilván,¹³ ami 2015-re 831 ezer főre¹⁴ emelkedett. Ez a számadat azonban nem részletezi pontosan az adott évben ki- és bevándorolt lengyel állampolgárok számát, csupán azt rögzíti, hogy mikor érkeztek meg az országba a 2011-es népszámláláskor még az Egyesült Királyságban élő lengyelek. Ezen adat tehát csupán arra mutat rá, hogy 2004-et megelőzően a tartósan kivándorló lengyelek körében nem volt fontos kiutazási célország az Egyesült Királyság.

¹² https://www.nomisweb.co.uk/census/2011/DC2804EWR/view/2092957703?rows=c_yrarrpuk11&cols=c_cob (letöltés: 2017. január 6.)

¹³ https://www.nomisweb.co.uk/census/2011/DC2804EWR/view/2092957703?rows=c_yrarrpuk11&cols=c_cob (letöltés: 2017. január 6.)

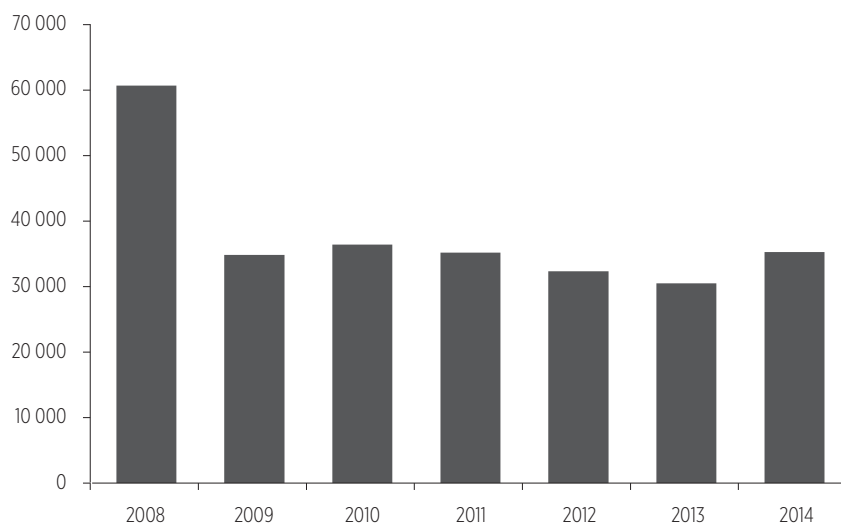
¹⁴ <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/internationalmigration/datasets/populationoftheunitedkingdombycountryofbirthandnationality> (letöltés: 2017. január 6.)

A népszámlálás adatai alapján a lengyel bevándorlók többsége képzett, szakmunkás, középfokú vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezik, és a 2001–2011 között bevándorlók 78%-a a 25–49 év közötti korosztályba tartozott.¹⁵

Az Eurostatnál 2008-tól állnak rendelkezésre folyamatosan az éves bevándorlási adatok az Egyesült Királyságból (7. ábra). Fontos elmondani ugyanakkor, hogy az Eurostat adatai alapján 2000 és 2003 között még a 4 000 főt sem érte el a bevándorlók száma, 2004-ben pedig 17 092 fő bevándorlót tartottak számon.¹⁶

7. ábra: Az Egyesült Királyságba bevándorló lengyelek száma 2008 és 2014 között, az Eurostat adatok alapján

The number of Polish citizens immigrating in the United Kingdom according to Eurostat data, 2008–2014

Forrás: Eurostat adatbázis, [migr_emi2].¹⁷

¹⁵ https://www.nomisweb.co.uk/census/2011/CT0071/view/default?rows=c_age&cols=c_cob (letöltés: 2017. január 6.)

¹⁶ http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_imm1ctz&lang=en (letöltés: 2017. január 6.)

¹⁷ <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> (letöltés: 2017. január 6.)

Az Eurostat adatai jóval alacsonyabb bevándorlási szintet mutatnak 2008 és 2011 között, mint az Egyesült Királyság 2011-es népszámlálása. Ezen eltérés oka szintén a különböző nyilvántartási rendszerek közötti eltérésben és az adatgyűjtési módszerek különbözőségében keresendő. Az Eurostat adatok a közigazgatási adatforrásokra alapoznak, míg a népszámlálás minden személyt számításba vesz, azokat is, akik a közigazgatási eljárások során kimaradhattak.

Az Egyesült Királyság esetében rendelkezésre állnak a rövid távú migrációval kapcsolatos statisztikai adatok is. Az Egyesült Királyság Statisztikai Hivatala rövid távú migrációról a 3 és 12 hónap között, illetve az 1 és 12 hónap között az országban dolgozó külföldi állampolgárok esetében beszél. Ezen statisztikai adatok alapján 3 és 12 hónap között 86 ezer lengyel állampolgár tartózkodott az országban 2014-ben.¹⁸ A rövid távú migráció 2006-ban érte el a csúcspontját a lengyelek körében az Egyesült Királyságban, ekkor ugyanis 221 ezer olyan lengyel állampolgárt tartottak nyilván, akik 1 és 12 hónap között tartózkodtak az országban (Vargas-Silva 2016: 7).

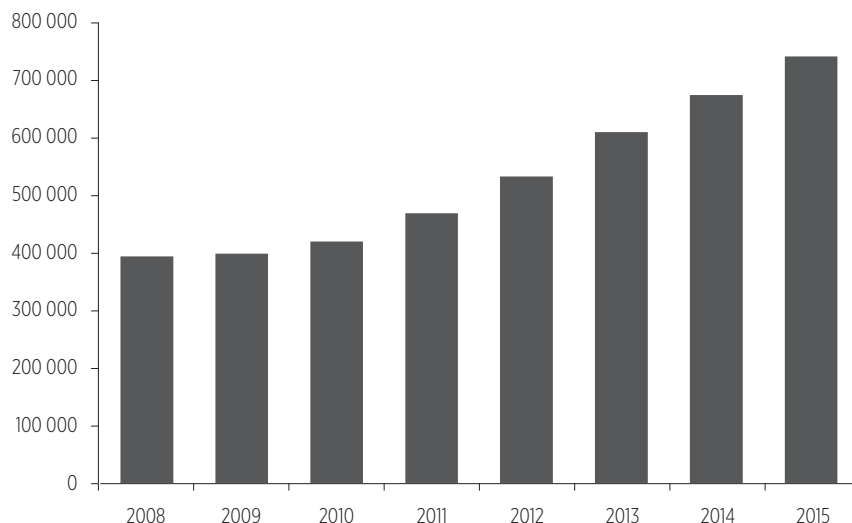
Az adott országban élő lengyel népesség nagyságára nemcsak a jelenkori, hanem a történelmi migráció is hatással van. A korábbi fő célországokban, mint Németország vagy az Amerikai Egyesült Államok, már korábban is magas volt az ott élő lengyelek száma, ugyanakkor az Egyesült Királyságban csupán az utóbbi egy évtizedben növekedett meg ennyire az arányuk.

Az Amerikai Egyesült Államokban 2010-ben közel 500 ezer külföldi születésű lengyel személyt tartottak számon, akiknek 48,8%-a 1990 előtt érkezett az országba. A legnagyobb lengyel kolónia jelenleg Illinoisban, New Yorkban, New Jerseyben, Connecticutban és Floridában van (Iglicka – Ziolek-Skrzypczak 2010).

Németország már az 1800-as évek közepétől fő célországnak számított, és ez napjainkra sem változott meg. 2001-ben a lengyel kivándorlás mértéke még nem volt olyan jelentős, mint napjainkban, de a kint élő népesség már ekkor is több mint 300 ezer fő volt, 2015-re pedig a 700 ezer főt is meghaladta (8. ábra).

¹⁸ Az Egyesült Királyság Statisztikai Hivatala: <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/internationalmigration/bulletins/shortterminternationalmigrationannualreport/mid2014estimates> (letöltés: 2017. január 6.)

8. ábra: A Németországban élő lengyel népesség, 2001–2015
 The number of Polish citizens living in Germany, 2001–2015

Forrás: Német Statisztikai Hivatal. Bevölkerung und Erwerbstätigkeit Ausländische Bevölkerung Ergebnisse des Ausländerzentralregisters Statistisches Bundesamt, Wiesbaden 2015.¹⁹

A lengyel népesség arányának fokozatos növekedése Németországban 2005-től kezdődően figyelhető meg, ugyanakkor 2010-től évről évre jelentős növekedés történt.

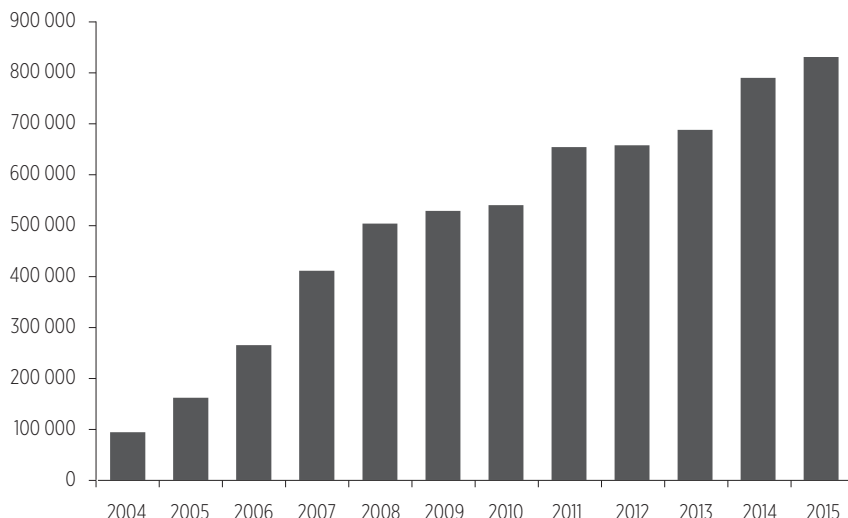
Az Egyesült Királyságban élő lengyelek száma 2004-ben még nem érte el a 100 ezer főt, ugyanakkor 2015-ben már több mint 800 ezren voltak. Ezzel meghaladta Németország, a korábbi fő kivándorlási célország lengyel lakosainak a számát (9. ábra).

2011-ben a lengyelek jelentős része Angliában, azon belül is Londonban élt, a Wales-ben, Skóciában és Észak-Írországon lakók aránya igen alacsony volt. A 2001–2011 között bevándorlók több mint 78%-a a 25–49 év közötti korosztályba tartozott.²⁰

¹⁹ https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendBevoelkerung/2010200157004.pdf?__blob=publicationFile (letöltés: 2017. január 19.)

²⁰ Az Egyesült Királyság 2011. évi népszámlálása. Census 2011, table DC2804EW, Country of Birth by year of arrival in the UK (Regional) for England and Wales. https://www.nomisweb.co.uk/census/2011/DC2804EWR/view/2092957703?rows=c_yrarrpuk11&cols=c_cob (letöltés: 2017. január 6.)

9. ábra: Az Egyesült Királyságban élő lengyel népesség, 2004–2015
 The number of Polish citizens living in the United Kingdom, 2004–2015

Forrás: Egyesült Királyság Statisztikai Hivatala.²¹

A LENGYEL KIVÁNDORLÓK FŐBB TÁRSADALMI JELLEMZŐI ÉS A KIVÁNDORLÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK VIZSGÁLATA

A lengyelek a többi kelet-közép-európai állampolgárhoz hasonlóan a jobb és több munkalehetőség, a magasabb életszínvonal, a nyelvtanulás és a kedvezőbb karrierépítési lehetőségek miatt vándorolnak külföldre (Szewczyk 2015, Stark et al. 2009, Okólski – Salt 2014, Bobrowska 2013, Janicki et al. 2007, Byczek 2014). A legtöbben Opolskie vajdaságból – Délkelet-Lengyelország határ menti vajdaságából – vándoroltak ki különböző történelmi, etnikai, kulturális, politikai és gazdasági okokból kifolyólag, ugyanis Lengyelországban itt és a Sziléziai vajdaságában él a német nemzetiségűek legnagyobb része. 2010-ben az Opolskie vajdaság 12%-a külföldön dolgozott (Clifton-Sprigg 2015: 66). 2016-ra megváltozott a lengyel kivándorlók származási terület szerinti megoszlása: míg korábban legtöbben olyan területekről távoztak, ahol a kivándorlásnak

²¹ <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/internationalmigration/datasets/populationoftheunitedkingdombycountryofbirthandnationality> (letöltés: 2017. január 6.)

történelmi hagyománya volt, addig napjainkra már kezd kiegyenlítődni a kivándorlók országon belüli területi megoszlása (Budyta-Budzyńska 2016: 152). Az Európai Unió csatlakozás után a legtöbb lengyel kivándorló 12 hónapnál rövidebb időre ment ki külföldre, melynek oka az anyagi nehézségek rendezése, a hitelek visszafizetése volt (Bobrowska 2013: 54).

A történelem során a lengyel kivándorlók jelentős része – más nemzetekhez hasonlóan – jellemzően férfi volt, napjainkra azonban a női kivándorlók száma megközelítette, vagy meg is haladta a férfiak számát.

A kivándorlók kor szerinti összetételében a 0–14 év közötti kivándorlók száma még egységesen alacsony volt 2010-ben, ugyanakkor 2014-ben az 5–9 év közötti korosztályban mindkét nem esetében növekedés volt tapasztalható.²² Véleményem szerint ez egyrészt arra utal, hogy a lengyel kivándorlók közül egyre többen családotul mennek külföldre, másrészt a társadalmi integráció szempontjából éppen e korosztály számára a legideálisabb a külföldre való kiköltözés az általános iskolába való beiskolázás miatt. A 10–14 év közötti korosztály számára már nehezebb az ország- és oktatási intézményváltás, hiszen a gyermek már hozzászokott az adott ország társadalmi szokásaihoz és oktatási rendszeréhez, továbbá a szociális kapcsolatai is kialakultak ott.

A férfi kivándorlók többsége 2010-ben a 25–29 év közötti korosztályba tartozott, de 2014-re a 30–34 éves korosztály körében volt a legmagasabb a kivándorlók aránya. A nők esetében hasonló tendencia figyelhető meg. A 15–19 év közötti korosztályban ugyanakkor – a férfiakkal ellentétben – a nőknél nem nő a kivándorlók száma²³.

Több lengyel kutatás is megállapította, hogy a lengyel kivándorlók többsége a fiatal és jól iskolázott társadalmi rétegekből kerül ki, akik jó nyelvtudással rendelkeznek (Kaczmarczyk – Tyrowicz 2007, Bobrowska 2013). Magas közöttük a szakmunkás végzettségűek (pl. esztergályos, villanyszerelő, lakatos stb.) és az egészségügyi végzettségűek (pl. aneszteziológus, sebész, ápoló stb.) aránya (Puzio-Wacławik 2010), ugyanakkor napjainkban jelentősen megnövekedett a felsőfokú végzettségűek aránya is (Budyta-Budzyńska 2016).

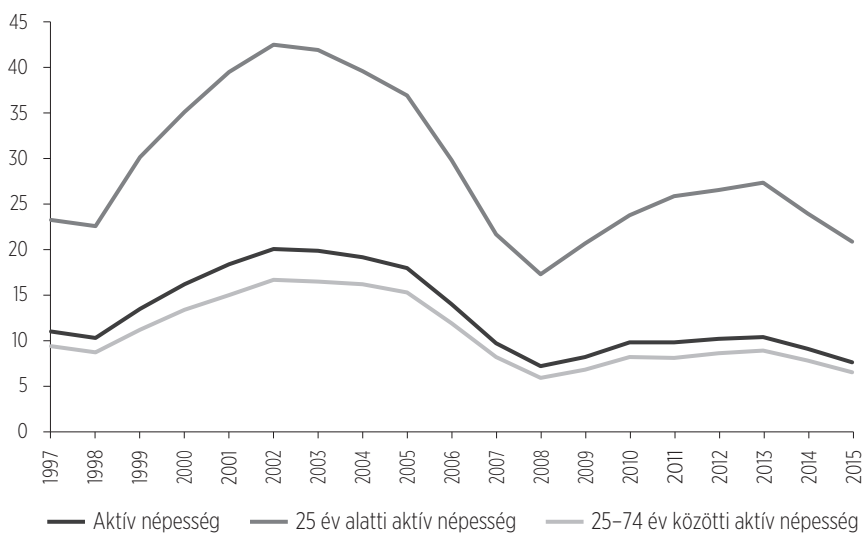
A lengyel kivándorlás oka, mint már említettem, a célországokban való jobb megélhetés, magasabb bérszínvonal és biztosabb álláslehetőség. Ahhoz, hogy ezen indokokat megértsük, fontos megnéznünk a lényegesebb gazdasági mutatókat Lengyelországban és a két fő célországban, Németországban és az Egyesült Királyságban.

²² http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_emi3nxt&lang=en (letöltés: 2017. január 6.)

²³ http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_emi3nxt&lang=en (letöltés: 2017. január 6.)

Lengyelország esetében a 2000-es évek elejétől egészen 2006-ig igen magas munkanélküliség figyelhető meg a fiatalok körében, akik a kivándorlók elsődleges csoportjába tartoznak (10. ábra). Érdekes ugyanakkor, hogy 2006-ban éppen a fiatalok körében volt igen magas az Egyesült Királyságba bevándorlók aránya, holott a munkanélküliek aránya már 2005-től csökkenni kezdett Lengyelországban.

10. ábra: Munkanélküliségi ráta Lengyelországban, 1997–2015
The unemployment rate in Poland, 1997–2015

Forrás: Eurostat adatbázis, [une_rt_a].²⁴

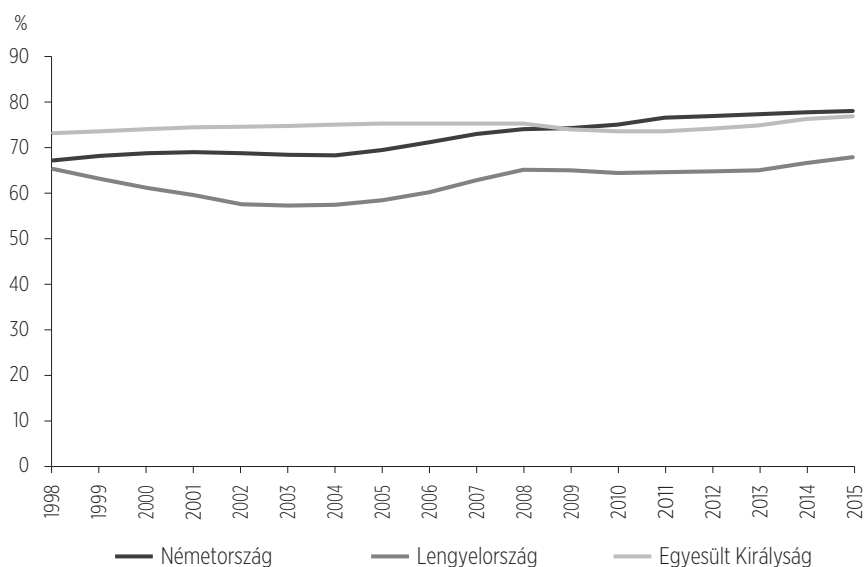
A 2000-es évek elején jelentkező egyre növekvő munkanélküliség ugyanakkor nemcsak a gazdasági folyamatok eredménye, hanem egyben demográfiai hatás is, hiszen az 1979–1984-es születésű „baby-boom” nemzedék ekkor lépett be a munkaerő-piacra, ami jelentős munkanélküliséghez vezetett Lengyelországban. Ez hatással lehetett a migrációs szándéokra is, hiszen ebben az időszakban Németországban és az Egyesült Királyságban sokkal alacsonyabb volt a munkanélküliség, és – bár nem jelentősen – magasabb szinten állt a foglalkoztatottság mértéke (11. ábra).

²⁴ http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=une_rt_a&lang=en (letöltés: 2017. január 2.)

Az Eurostat adatok alapján a munkanélküliség minden időszakban alacsonyabb volt a két fő célországban, mint Lengyelországban, leszámítva 2008–2009-et, amikor a három ország munkanélküliségi mutatói hasonló szinten mozogtak a gazdasági világválság hatására.

11. ábra: Foglalkoztatási ráta a 20–64 év közötti korosztályban Lengyelországban és a két fő kivándorlási desztinációban, 1998–2015

Employment rate in Poland, Germany and the United Kingdom among people between age 20 and 64, 1998–2015

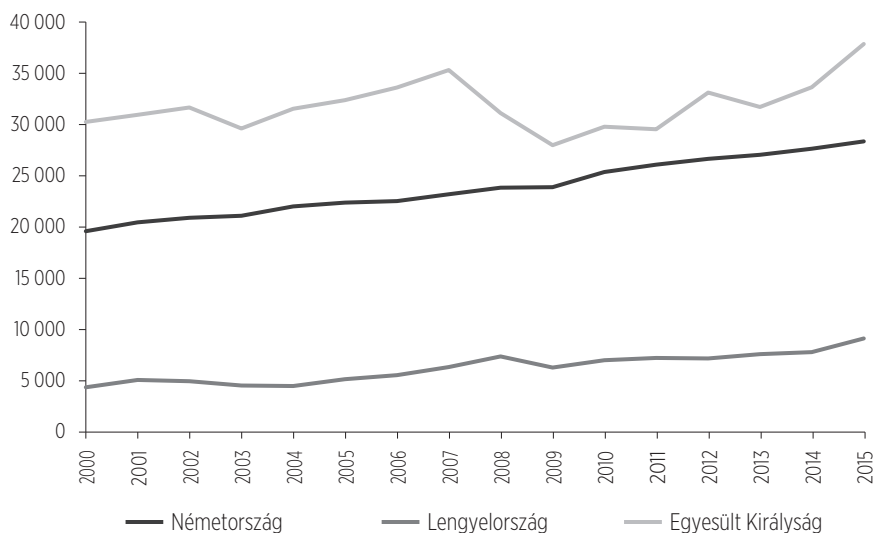
Forrás: Eurostat adatbázis, [t2020_10].²⁵

Az éves nettó jövedelem esetében a lengyel bérek jelentősen elmaradnak a németországi és az Egyesült Királyságbeli nettó éves átlagkeresetektől, ami motivációs tényezőként hat a migrációt tervezőkre (12. ábra).

²⁵ http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=t2020_10&plugin=1 (letöltés: 2017. január 2.)

12. ábra: Egyedülálló éves nettó átlagkeresete (Euró) Lengyelországban és a két fő kivándorlási desztinációban, 2000–2015

The annual net earning of single people in Poland, Germany and The United Kingdom in Euros, 2000–2015

Forrás: Eurostat adatbázis, [une_rt_a].²⁶

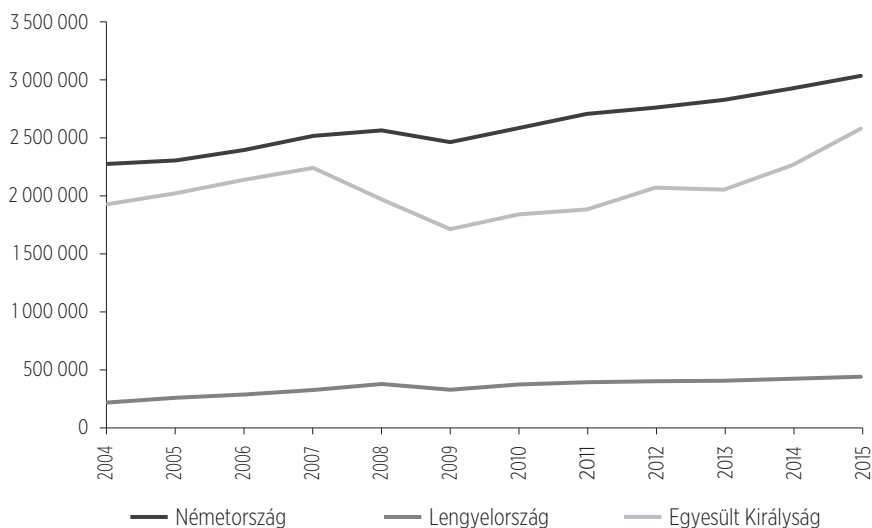
Míg 2015-ben Lengyelországban az éves nettó átlagkereset 10 ezer euró alatt volt az egyedülálló körében, addig Németországban meghaladta a 25 ezer eurót, az Egyesült Királyságban pedig 2015-ben már 35 ezer euró felett volt. Ez Lengyelország és Németország között több mint 15 ezer, Lengyelország és az Egyesült Királyság között pedig több mint 25 ezer euró éves eltérést jelent.

A GDP mértéke is jelentősen magasabb Németországban és az Egyesült Királyságban (13. ábra), ami azt mutatja, hogy a két célország gazdasági színvonala magasabb, mint Lengyelországé.

²⁶ <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> (letöltés: 2017. január 2.)

13. ábra: A GDP mértéke piaci áron millió euróban Lengyelországban és a két fő kivándorlási desztinációban, 2004–2015

The GDP in Poland, Germany and The United Kingdom in million Euros, 2004–2015

Forrás: Eurostat adatbázis, [nama_10_gdp].²⁷

Az éves átlagjövedelem és a foglalkoztatottság 2010-ről 2015-re megemelkedett Lengyelországban, és bár 2015-re a munkanélküliek száma is csökkent, a kivándorlók száma nem esett vissza. Ennek oka, hogy a nyugat-európai jövedelmek továbbra is sokkal magasabbak a kelet-közép-európai térség országaiénál, és a munkanélküliségi ráta is jóval alacsonyabb Nyugat-Európában. A kivándorlók a magasabb életszínvonal, a jobb kereset és a több álláslehetőség miatt továbbra is Nyugat-Európában keresik a boldogulási lehetőséget, és a munkavállalási korlátok megszűnésével minden akadály elhárult ez elől. Az Egyesült Királyság és Németország gazdasági helyzete, foglalkoztatási és munkanélküliségi statisztikái sokkal jobbak, mint Lengyelországéi. A két célország foglalkoztatási és gazdasági aktivitási rátája sokkal magasabb, míg a munkanélküliség alacsonyabb, mint Lengyelországban. A cél- és kibocsátó ország átlagos éves nettó keresete, továbbá az egy főre jutó GDP értéke között pedig jelentős eltérés mutatkozik. A két célország gazdasági adottságai sokkal kedvezőbbek, ezáltal várhatóan jobb életszínvonalat és magasabb fizetésért több munkalehetőséget tud biztosítani a kiutazóknak.

²⁷ http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_10_gdp&lang=en (letöltés: 2017. január 2.)

ÖSSZEZÉS

A lengyel migrációs folyamatokban több fordulópont jelölhető meg, amelyek markáns politikai és gazdasági tényezőkre vezethetők vissza. A történelem során az okok, a desztinációk és a migránsok összetétele tekintetében jelentős különbségek voltak tapasztalhatók. Ennek oka mindenekelőtt a történelmi események háttérében keresendő, hiszen Lengyelország 1795-től 1919-ig nem volt független, szabad állam, ahol gyakoriak voltak a különböző felkelések, önállósági törekvések. Az 1800-as évek közepétől 1914-ig jellemző volt a gazdasági okokból való kivándorlás is, melynek elsődleges célországa Németország és az Amerikai Egyesült Államok volt. Az I. világháború a függetlenséget hozta el Lengyelországnak, ugyanakkor a migrációs folyamatok ezután sem lassultak le. A II. világháború pedig jelentős embervesztéssel járt, és ekkor a kényszerszermigráció volt a jellemző. A II. világháborút egész Európában hatalmas migrációs hullám követte, mely körülbelül az 1951-es genfi egyezmény után ért véget. A II. világháború után 1989-ig szovjet fennhatóság alá került az ország, egy-egy történelmi eseményt leszámítva nagyarányú migrációról nem beszélhetünk. A rendszerváltozás utáni migráció sok szempontból különbözik a korábbi tapasztalatoktól, mind a desztinációkban, mind a kivándorlók nem szerinti összetételében. Napjaikban a kivándorlók többsége a fiatal korosztályba tartozik, és a migrációban a nők és a férfiak egyenlő arányban vesznek részt. A kivándorlás oka a magasabb jövedelem és a több munkalehetőség. Az elsődleges kiutazási célország az Egyesült Királyság és Németország.

Az Egyesült Királyság 2016-os döntése, miszerint kilép az Európai Unióból, véleményem szerint jelentős hatást gyakorolhat a jövőbeli migrációs irányokra, melynek vizsgálata fontos kutatási feladattá válhat a jövőben. Az Ázsiából és Afrikából ide irányuló külső migrációs nyomás hatással lehet az uniós határellenőrzési rendszerekre, a szabad munkaerő-piaci mozgásokra, továbbá csökkenhet az igény a drágább uniós munkavállalókra az olcsóbb ázsiai és afrikai munkavállalókkal szemben.

Magyarország esetében nagyobb kivándorlási ütemről csak 2007-től beszélhetünk, így hazánk számára – Lengyelországgal ellentétben – ez egy újszerű jelenségnek tekinthető. Emiatt információkat nyújthatnak számunkra a lengyelek migrációra vonatkozó tapasztalatai és a hatások kezelésére irányuló gyakorlatai.

Hazánk ma egyre nagyobb számú kivándorlóval kell, hogy szembenézzon. Lengyelországhoz hasonlóan a kivándorlók többsége a fiatal és jól képzett társadalmi rétegből kerül ki, a kivándorlás okai pedig a vonzóbb nyugati bérek és

a magasabb életszínvonal lehetősége. Hazánk Lengyelországhoz hasonlóan küzd a kivándorlók és a visszavándorlók pontos számának a meghatározásával, ami egyrészt az eltérő statisztikai módszereknek, másrészt a ki- és visszavándorlók alacsony bejelentési hajlandóságának köszönhető (Gödri 2015). Bizonyos eltérés természetesen van a két ország migrációja között, mégpedig elsősorban a desztináció területén. A lengyel kivándorlók számára Németország mellett az Egyesült Királyság is fontos történelmi célország volt. A magyar kivándorlók számára a történelem során Ausztria és Németország töltötte be a célország szerepét. Az Egyesült Királyság csak napjainkban jelent meg célországgént, ugyanakkor hamar fontos célponttá vált annak köszönhetően, hogy a 2004-es Európai Unióhoz való csatlakozásunkkor – Svédországgal és Írországgal egyetemben – nem vezetett be korlátozásokat az újonnan csatlakozókkal – mint Magyarország vagy Lengyelország – szemben (Moreh 2014). A jövőben hazánk és Lengyelország esetében is a kivándorlók számának stagnálása vagy növekedése várható elsősorban, a kivándorlók többsége pedig a fiatal és jól képzett rétegből kerülhet ki, emiatt mind a két ország érdeke, hogy a kivándorlás okozta hosszú távú hatásokat még idejében felismerje és kezelni tudja.

IRODALOM

- Alscher, Stefan 2008: *Focus Migration: Poland*. Country Profile No. 3., January 2008, Hamburg Institute of International Economics.
- Blanchflower, David G. 2001: Unemployment, Well-Being, and Wage Curves in Eastern and Central Europe. *Journal of the Japanese and International Economies*, 15(4), 364–402.
- Bobrowska, Anita 2013: *Migracje polaków po przystąpieniu do unii Europejskiej*. Colloquium wydziału nauk humanistycznych i społecznych kwartalnik, Nr. 2(10)/2013.
- Budyta-Budzyńska, Małgorzata 2016: Post-Accession Emigration from Poland: A New or Old Kind of Emigration? Notes on the Book A Decade of Poland's Membership in the European Union. The Social Consequences of Emigration from Poland After 2004. *Central and Eastern European Migration Review*, 5(1), 151–156.
- Byczek, Renata 2014: Emigracja Polaków do wielkiej Brytanii I jej Wpływ Na Rozwój Turystyki przyjazdowej brytyjczyków do Polski. *Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja*, 14(2), 123–136.
- Vargas-Silva, Carlos 2016: Short-Term Migration in the UK: A Discussion of the issues and existing data. *The migration observatory*. <http://www.migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/short-term-migration-in-the-uk-a-discussion-of-the-issues-and-existing-data/> (letöltés: 2017. január 3.)
- Centrum Badania Opinii Społecznej 2013: *Poakcesyjne Migracje Zarobkowe*. BS/166/2013. CBOS, Warszawa, listopad 2013.
- Clifton-Sprigg, Joanna 2015: Education spillovers and parental migration. *Labour Economics*, 34, 64–75.
- Davies, Norman 2006: *Lengyelország története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Dustmann, Cristian – Frattini, Tommaso – Rosso, Anna 2012: *The effect of emigration from Poland on Polish wages*. University College London, Centre for Research and Analysis of Migration Discussion Paper Series No. 29. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.655.2206&rep=rep1&type=pdf> (letöltés: 2017. január 10.)
- Duszczyk, Maciej – Wiśniewski, Jakub 2007: *Analiza Społeczno-Demograficzna Państwa Stwierdzenia Migracji Zarobkowej Polaków Do Państwa Niewymagalnego, Egt Po 1 Maja 2004*. Ekspertyza przygotowana na zamówienie Ministerstwa Spraw Zagranicznych Warszawa, marzec.
- The Economist 2013: Poland and the EU: Poland's emigration headache. *The Economist*, Nov 5th 2013. <http://www.economist.com/blogs/easternapproaches/2013/11/poland-and-eu> (letöltés: 2016. április 15.)
- European Migration Network 2008: *Annual report on asylum and migration statistics Poland*. Polish National Contact Point to the European Migration Network, 2008. december.
- Gorzela, Gregorz - Jallowiecki, Bohdan 1994: Lengyelország fejlődése 2005-ig. In Ehrlich Éva - Révész Gábor - Tamási Péter (szerk.): *Kelet-Közép Európa. Honnan-hová?* Akadémiai Kiadó, Budapest, 189–287.
- Gödri Irén - Tóth Erzsébet Fanni 2010: Magyarország, Románia és Szlovákia kivándorlási folyamatai a rendszerváltozás után - eltérések és hasonlóságok. *Demográfia*, 53(2–3), 157–204.

- Gödri Irén (2015): Nemzetközi vándorlás. In Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015*. KSH NKI, Budapest, 187–211.
- Grabowska-Lusinska, Izabela 2008: Migrations from Poland after 1 May 2004 with Special Focus on British Isles: Post-accession Migration Strategies as Hidden behind Statistics. *Space populations societies*, 2008(2), 247–260.
- Iglicka, Krystyna – Ziolk-Skrzypczak, Magdalena 2010: *EU Membership Highlights Poland's Migration Challenges*. Migration Policy Institute, September 1 2010. <http://www.migrationpolicy.org/article/eu-membership-highlights-polands-migration-challenges> (letöltés: 2016. július 3.)
- Janicki, Wojciech – Kubik-Komar, Agnieszka 2007: Determinanty międzyregionalnych migracji ludosci na obszarze Unii Europejskiej w 1986–1994. *Studia Demograficzne*, 1(151), 111–136.
- Jones, Philip N. – Wild, M. Trevor 1992: Western Germany's 'Third Wave' of Migrants: The Arrival of the Aussiedler. *Geoforum*, 23(1), 1–11.
- Kaczmarczyk, Paweł – Tyrowicz, Joanna 2007: Współczesne migracje Polaków. *Biuletyn FISE*, 1, 4–8.
- Kaczmarczyk, Paweł 2012: Labour market impacts of post-accession migration from Poland. In *Free Movement of Workers and Labour Market Adjustment*, OECD Publishing, Paris, 173–194.
- Kaczmarczyk, Paweł 2014: Migration from Poland. In *Recent Trends in International Migration in Poland. The 2012 SOPEMI Report*. Center of Migration Working Papers 71/129, 20–31.
- Warszawa, listopad 2007. Warszawa Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych.
- Kępińska, Ewa – Stark, Oded 2013: The evolution and sustainability of seasonal migration from Poland to Germany: From the dusk of the 19th to the dawn of the 21st century. *International Review of Economics and Finance*, 28(October), 3–18.
- Lengyel Statisztikai Hivatal (Główny Urząd Statystyczny): Rocznik Demograficzny (Demográfiai évkönyvek).
- Ludányi András 2015: A szétszórtsági tudat létrejötté magyar Amerikában. *Korunk*, 26(3), 4–12.
- Matykowski, Roman – Andrzejewska, Alicja 2012: Polish Economic Migrants In Ireland, 2004–2007. *Geographia Polonica*, 85(1), 33–43.
- Melegh Attila 2002: Magyarország és Németország közötti vándorlás az 1990-es években. In Illés Sándor – Lukács Éva (szerk.): *Migráció és statisztika*. Kutatási Jelentések 71. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest, 53–68.
- Moreh, Christian 2014: Magyar bevándorlók az Egyesült Királyságban: Demográfiai, földrajzi és szociológiai körkép. *Demográfia*, 57(4), 309–343.
- Niederhauser Emil 1999: Jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. *História*, 21(3), 20–23.
- Okólski, Marek – Salt, John 2014: Polish emigration to the UK after 2014: Why did so many come? *Central and Eastern European Migration Review*, 3(2), 1–27.
- Puzio-Wacławik, Bogusława 2010: *Społeczno-ekonomiczne skutki migracji Polaków po akcesji Polski do Unii Europejskiej*. Zeszyty Naukowe nr 8. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Kraków.
- Stark, Oded – Micevska, Maja – Mycielski, Jerzy 2009: Relative poverty as a determinant of migration: Evidence from Poland. *Economics Letters*, 103(3), 119–122.

- Swidzinska, Natalia 1969: *Lengyelország, 1944–1969. Tények és számok*. Książka i Wiedza Kiadó, Varsó.
- Szewczyk, Aga 2015: European Generation of Migration: Change and agency in the post 2004 Polish graduates' migratory experience. *Geoforum*, 60, 153–162.
- Thomas, William I. – Znaniecki, Florian 2002: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. 1. kötet. Új mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Thomas, William I. – Znaniecki, Florian 2004: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. 5. kötet. Új mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Wisniewski, Anna 2012: Lengyelország gazdasága a válság során. In Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.): *A változó világ gazdaság. Útkeresések, tapasztalatok és kilátások*. III. kötet. Európai Unió MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet, Budapest, 131–143.
- 2013 *Yearbook of Immigration Statistics Office of Immigration Statistics*. U.S. Department of Homeland Security, August 2014, Washington D.C.

THE POLISH MIGRATION FROM 1800 TO THE PRESENT DAY

ABSTRACT

Migration from Poland has a long history, and it is motivated by different factors during different historical eras. The primary goal of this study is to show the history of the international outmigration from Poland. The Polish migration is motivated by economic factors as well as by different historical effects. The analysis is based on Polish statistical data and the official databases of the target countries and other international organizations. In these days the Polish outmigration is motivated mostly by economic factors. Migrants are primarily young people, and the proportion of men and women leaving Poland are the same.

SZEMLE

Földvári Mónika – Tomposné Hakkel Tünde (szerk.): *Riport a családokról*. Kapocs könyvek, 15. Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016.

A *Riport a családokról* című tanulmánykötet a kapocs könyvek sorozat 15. köteteként jelent meg. A KAPOCS az utóbbi években átszervezésen keresztülmént Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet szakmai folyóirata, amely a köznevelési és szociális, család- és ifjúságügyi területek között vállalja az „összekötő kapocs” szerepet a tudományos és a gyakorlati tapasztalatokat továbbgondolva. Jelen kötet a családok szétesésének társadalmi okait vizsgálja. A könyv borítóján az egyszerű, letisztult formatervezés és a fehér-bordó-szürke színek dominálnak, s egy színes, idilli „katalóguscsaládot” ábrázoló kép látható. Mindnyájan tudjuk azonban, hogy nincs minden ennyire rendben a magyar családokkal, hiszen a válás, a nem kívánt terhességek száma, a kívánt gyermekszám mögött messze elmaradó születésszám azért jelzik, hogy a terület alapos vizsgálatra szorul. A 638 oldal terjedelmű könyv jelentős szakmai összefogás eredményeként, összesen 48 szerző közreműködésével készült el és 2016-ban a Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet kiadványaként jelent meg. Szerkesztője Földvári Mónika és Tomposné Hakkel Tünde. A tanulmányokat nívós szakembergárda lektorálta.

Az előszóban Farkas Péter szociológus, a Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet főigazgatója ajánlja az olvasók figyelmébe a könyvet, majd a bevezetőben a szerkesztők, a válogatás szempontjait ismertetik, valamint nagyvonalakban felvázolják a kutatási módszereket. A szerzők – mint kiderül -

reprezentatív adatfelvételekkel, valamint kvalitatív módszerekkel (interjúk és fókuszcsoportos kutatásokkal) egyaránt dolgoztak. A kötet egyedisége, hogy az egyes kutatássorozatok több egyetem kutatóinak együttműködésével valósultak meg. A listán olyan nívós felsőoktatási intézmények szerepelnek, mint a Debreceni Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Miskolci Egyetem, a Nemzeti Községi Egyetem valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem. A kötet hat nagy fejezetből áll, amelyek közül az első a koragyermekkel, a második és harmadik az iskolákkal, a negyedik a gazdasági krízishelyzetbe került családokkal, az ötödik fejezet pedig a családpolitikával foglalkozik.

A nyitó fejezetben a koragyermekkori intervencióval foglalkoznak a kutatók, ezen belül is a kisgyermekes szülők és a személyes gondoskodást végző szakemberek helyzetét vizsgálják. A szerzők, Cs. Ferenczi Szilvia, Csákvári Judit, Koltai Júlia, Ligeti Anna Sára, Kostyál L. Árpád és Kun Gábor. Kutatási módszereikben a nagymintás kutatást és a kliensút vizsgálatot preferálták. A szülői kompetenciakutatásban 2007 fő vett részt, a 2011. január elseje után született gyermekek elsődleges gondozói. A kutatást magát többlépcsős, valószínűségi mintavételi eljárással bonyolították le, így a minta területi elhelyezkedés és településtípus szerint reprezentatív. A gondozókat saját otthonukban kereste fel egy kérdezőbiztos, és egy 50 perces kérdőívet kellett kitölteniük. 12%-ban az anya volt az elsődleges gondozó. Az elsődleges gondozó fogalmát úgy határozták meg, hogy az a háztartásban élő felnőtt, aki a legtöbb időt tölti a gyermekkel egy héten. Természetesen ez nem szükségszerűen az anya, hanem lehetett a nagymama vagy a gyeseen lévő apa is. A kutatásban feltárni kívánt területek a következők voltak: a szociodemográfiai háttér, a szülői védőfaktorok és a stressz vizsgálata, a kapcsolatok és a kompetenciaélmény. A vizsgálati eredményekből kiderült, hogy a négy fő problématerület a fejlődési problémák, a gondozási problémák, a nevelési problémák, illetve a megfelelő környezet biztosításával kapcsolatos problémák.

A második nagy témakör az iskola és a család kapcsolatát járta körül egy országos reprezentatív felmérés és a fókuszcsoportos kikérdezés segítségével. A fejezet szerzői Földvári Mónika, Arnold Petra, Mészáros Zoltán, Sebestyén Virág, Szabó Ákos és Szombathelyi Szilvia.

Kutatásuk az iskolai átmenetek nehézségeit (az óvodából az iskolába lépést, illetve az alsó tagozatból a felső tagozatba való átmenetet), az iskolai leterheltség szintjét vizsgálja, s emellett érinti a szülők tapasztalatait a gyermekük iskolájáról valamint a szülői véleményeket a tanulárról. A kérdőívben nem kifejezetten iskolával kapcsolatos kérdéseket tettek fel, de vizsgálták az azzal összefüggő témákat. Meglepő eredményük, hogy a szülők 70%-a szerint az iskolát 7-8 éve-

sen kellene elkezdni, illetve a szaktárgyak tanításához is a jelenleginél később, csak hatodik osztály felett kellene hozzákezdeni. A szülők többsége egyetért abban, hogy az alsó tagozaton a gyermekek nem sajátítják el a felső tagozaton való helytálláshoz szükséges kompetenciákat. Nem tanulnak meg rendszeresen számolni vagy megérteni az olvasottakat. Összességében elmondható, hogy a szülők olyan iskolát szeretnének látni, amelyik életközeli, de nem terheli túl sem a gyermekeket, sem a családjukat.

A harmadik fejezet címe *Családok szétesése*. A kutatássorozat a Debreceni Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Nemzeti Közszerológati Egyetem, a Miskolci Egyetem és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem együttműködésével valósult meg. A tanulmányokat Csokai Anita, Gyukits György, Hegedűs Judit, Engler Ágnes, Farkas Johanna, Fekete Márta, Ivaskevics Krisztián, Joó Orsolya, Kovács Karolnia Eszter, Markos Valéria Molnár Katalin, Morvai Laura, Nemeshegyi Noémi, Pusztai Gabriella, Rábai Dávid, Sipos Szandra, Sik Dorka, Szécsi Judit és Szűcs Tímea írták. A több mint tíz tanulmány a következő témaköröket öleli fel: a társadalmi jövedelemtranszferek hatása az egyszülős családokra, a vallásosság hatása a válások esetében, a párkapcsolatok felbomlása a nyomornegyedekben, a szülők vallásossága, mint a hatékony gyermeknevelés forrása, a családszerkezet és az iskolai eredményesség, valamint az oktatási intézmény szerepe a családon belüli válságok kezelésében. Pillók Péter és Szécsi Judit az első részben a probléma súlyosságát érzékelteti az utóbbi évek válási statisztikáinak bemutatásával. Feltárják, hogy a 2013-ban és azt követően kötött házasságok esetében ötből várhatóan két házasság fog válással végződni. Egy családban a szülők közötti kapcsolat felbomlása érzelmileg és anyagiilag megváltoztatja egy család egészének és tagjainak életét. A megduplázódott háztartások, a hétköznapi élet létfenntartása, a gyermekek szükségleteinek azonos színvonalon történő kielégítése komoly terhet jelent a háztartások szintjén csökkenő bevételek mellett, tehát a válások egyik legnagyobb kockázata, hogy az életszínvonal, az anyagi helyzet átalakul, csökken. A továbbiakban több szerzőpáros a vallásosság és a család összefüggéseit vizsgálja. A korunkban zajló, családokat érintő átfogó társadalmi változások egy fontos vonulata az erkölcsi és vallási normák megkérdőjeleződése, amely a házasság intézményét is instabillá tette. Ez a jelenség a vallási normák, valamint a külső kontrollt jelentő vallási közösségi kötelek meggyengülésével is összefügg. A fejezet külön tárgyalja a felekezetekben megjelenő kulturális különbségeket. A szerzők kutatásainak célja, hogy rávilágítsanak a családok szétesésének vallási dimenzióira a házaspárok, az egyházi közösségek és az egyház intézményi szintjén. Vizsgálták a felek vallásosságát, illetve, hogy ezek a vallási értékek mennyiben lassítják vagy gyorsítják

a válás folyamatát. A hipotézis szerint a válás esélye kisebb a vallásosak körében. Nehéz egyértelműen cáfolni vagy igazolni, de tény, hogy a válás irányába elindult pároknál egyértelműen felszínre kerül az egyházi intézményhez kötődés szerepe és az ennek tulajdonított pozitív hatás is, ami a konfliktusok megoldását illeti. Az elképzelések szerint a vallásosak körében nem azért kevesebb a válás, mert a vallásos párok házassága jobb, hanem a vallásosság egy gátat képez a válással szemben. Tehát nem kevesebb a nehézség, hanem máshogy értelmezik a nehézséget. Ezek után Pusztai Gabriella a vallásosságról mint gyermeknevelési forrásról ír. Az erőforrásokat a Coleman által kidolgozott társadalmi tőke koncepció szerint értelmezi. Elemzései azt mutatták, hogy a családtípus még az iskolázottságnál is jobban alakítja a gyermek benyomását arról, hogy mekkora szülői figyelmet kap. Legjobban az intakt családok funkcionálnak, de az újrastrukturált családok is jobban működnek az egyszülős családoknál.

A soron következő fejezetben a nyomornegyedekben felbomló kapcsolatok sajátosságait és ezek szociális hátterét vizsgálják a szerzők. A szegénység és a hajléktalanság felé vezető utat mutatják be. A kvalitatív szociológiai felmérés során félig strukturált interjúkat készítettek, illetve fókuszcsoportokkal dolgoztak. A kutatás helyszíne Miskolc volt, a korábbi munkástelepből nyomornegyeddé váló telepek, valamint az elgettősodó kertvárosias területek. A kutatásból kiderül, hogy a felbomlott kapcsolatból származó, valamelyik szülőnél elhelyezett gyermekek hányatott sorsuk miatt sokszor magatartászavarosak, iskolai továbbmenetelük kétséges, a tanulás feltételei nem adóttak számukra. Ennek következtében az általános iskola után lemorzsolódnak. E gyermekek a külföldi munkavállalásról álmodoznak, mert az ismerőseik körében van például olyan, aki Németországban dolgozik hegesztőként havi egymillió forintért. Ők az élő példaképek a gyermekek számára. A harmadik fejezet záró része az oktatási intézmények szerepébe nyújt betekintést Kovács Karolina Eszter, Markos Valéria, Rábai Dávid és Szűcs Tímea segítségével. Óvónőket és tanítónőket kerestek meg interjú vizsgálatukban. Kirajzolódik, hogy a családon belüli válságok és az ezáltal bekövetkezett változások leggyakrabban nyomot hagynak a tanulmányi teljesítményeken, és mivel a gyermekek nehezen küzdenek meg ezzel a stresszel, iskolai viselkedésük dezorientálttá válik.

A következő tanulmány a családok eladósodottságáról, a családi csődvédelemről szól. Szerzői Mészáros Zoltán, Arnold Petra és Szabó Ákos. A kutatás a 2016 márciusában kodifikált, veszélyeztetett háztartásokról szóló törvény eladósodásokról szóló része alapján vizsgálódik. Megállapítják, hogy a túlzott eladósodás a peremhelyzetben élők vagy kevésbé reziliens társadalmi csoportok körében valamilyen váratlan jövedelemcsökkenés hatására következik be általá-

ban például, munkanélküliség, betegség, esetleg túlköltekezés állhat a háttérben. Ezután a családpolitikáról esik szó Gyarmati Andrea, Teklovics Boglárka, Papházi Tibor, Sebestyén Virág, Szombathelyi Szilvia és Földvári Mónika írásában. A téma az utóbbi időben nemzetközi szinten is egyre fontosabbá vált. A fejezet adekvát válaszokat kíván adni a családokkal kapcsolatos globális kérdésekre. A záró fejezet ennek folytatásaként mutat be olyan nemzetközi kampányokat, amelyek a családokat érintő aktuális problémákra próbálnak reagálni, s egyúttal a modern kori családok helyzetének tükröi.

Összességében elmondható, hogy alapos riport készült a huszonegyedik századi magyar családok alapproblémáiról. A kötet a szakmai olvasóközönség számára megkerülhetetlen, kiterjedt kutatási eredményeket nyújt. A kutatási eredményeket bemutató táblázatok, diagramok és grafikonok szárazságát kompenzálja a kísérő szövegek színessége, olvasmányossága. A szerkesztők munkáját dicséri, hogy a népes kutató- és szerzőgárda munkái alapján átfogó képet kapunk, s a könyv egyszerre tudományos igényű és érdekfeszítő. A magyar társadalom aktuális problémáit figyelemmel kísérő, érzékeny, értő közönség számára is jó szívvel ajánlom a könyvet.

Székely Boglárka

SZERZŐINKNEK

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség olyan demográfiai tárgyú, valamint a rokntudományok (szociológia, társadalomtörténet, közgazdaságtudomány, orvostudomány, néprajztudomány, földrajztudomány, jogtudomány, filozófia) tárgykörébe tartozó, de demográfiai vonatkozású *tanulmányokat és könyvrecenziókat* fogad el közlésre, amelyeket korábban magyar nyelven nem publikáltak és máshol nem állnak elbírálás alatt. Idegen nyelven már megjelent, de a magyar közönség érdeklődésére is számot tartó írásokat is elfogadunk.

A cikkek tudományos elemzések, módszertani megközelítésű vagy egy-egy tudományterület helyzetével foglalkozó írások, illetve szakirodalmi áttekintések egyaránt lehetnek. A szerkesztőség elfogad mind kvantitatív, mind kvalitatív elemzéseket. A *közlés feltétele* a benyújtott írás szakmai színvonala, amelyet első körben a szerkesztőség ítél meg, majd pozitív elbírálás esetén két független szakértő írásban értékel. Az értékelési eljárás mindkét irányban anonim. A szerkesztőség a bírálók javaslata alapján dönt a kéziratok elutasításáról/elfogadásáról, vagy tesz javaslatot azok átdolgozására. Utóbbi esetben a közlés feltétele, hogy a szerző a javaslatoknak megfelelően dolgozza át kéziratát, illetve tételesen jelezze (külön dokumentumban), hogy a javaslatok közül melyeket fogadja el és/vagy utasítja vissza (indoklással együtt). Amennyiben az átdolgozás nem történik meg, vagy azt a szerkesztőség nem tartja kielégítőnek, akkor fenntartja magának a jogot a kézirat visszautasítására. A közlés feltétele továbbá az alább részletezett terjedelmi és formai feltételek teljesítése.

A kéziratokat elektronikus formában (Microsoft Word dokumentumként) juttassák el a szerkesztőség e-mail címére: *szerkesztoseg@demografia.hu*.

A kéziratok *terjedelme* (12-es betűmérettel és szimpla sortávolsággal) nem haladhatja meg a 30 A4-es oldalt. Ettől a terjedelmi korláttól csak kivételes esetben térünk el. Kérjük, hogy a kéziratokhoz mellékeljenek maximum féloldali terjedelmű magyar és lehetőség szerint angol nyelvű *absztraktot*, amely ismerteti a cikk alapvető kutatási kérdését, a felhasznált adatforrást és a főbb eredményeket. Kérjük legfeljebb négy *kulcsszó* megadását is. Az *ábrákat* szerkeszthető formában, külön Excel fájlban, az adatokkal együtt mellékeljük.

Recenziók esetén a következő könyvészeti adatok megadását kérjük: szerző teljes neve, cím, a sorozat megnevezése, kiadó, kiadás helye, ideje, oldalszám.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük teljes terjedelmében megjelenik az interneten is (www.demografia.hu).

Minden szerző tiszteletpéldányként három, recenziók esetében két folyóirat-példány átvételére jogosult.

SZERKEZETI ÉS FORMAI KÖVETELMÉNYEK

A kéziratok *tartalmaznak* bevezető részt, amely összefoglalja a cikk tárgyát, szakmai jelentőségét. Ezt kövesse egy szakirodalmi összefoglaló, a kutatási kérdés, az adatforrás és az elemzési módszerek ismertetése. Majd következzen a tulajdonképpeni elemzés. A cikket összefoglaló rész (összefoglalás, összegzés vagy konklúziók címszó alatt) zárja le. Természetesen az itt ismertetett szerkezeti séma rugalmasan kezelendő, s az adott cikk témájának és megközelítési módjának megfelelően alakítandó ki. A szerkesztőség megítélése szerint a bevezető és az összefoglaló rész elengedhetetlen feltétele a publikálásnak.

Hasonlóképpen fontosnak tartjuk a szakmai és formai szempontból pontos forrásmegjelöléseket és hivatkozásokat is.

A *forrásmegjelöléseket* a törzsszövegben rövidített formában adják meg, majd a cikk végén „Források” címszó alatt a rövidített forma és azok feloldása szerepeljen, ábécérendben. A szövegben minden táblázat és ábra alatt „Források” címszó alatt szerepelniük kell a felhasznált forrásoknak (rövidített formában). A forráshivatkozásoknak visszakereshetőnek kell lenniük (pontos levéltári és kéziratári jelzetek, az adatbázis pontos neve, internetes elérhetősége, az utolsó letöltés dátuma stb.).

A tanulmány elkészítésével kapcsolatos információkat és a köszönetnyilvánításokat a tanulmány címéhez kapcsolódó, számmal jelölt lábjegyzet tartal-

mazza. A cím alatt kérjük megadni a szerző foglalkozását (esetleg beosztását), munkahelyét és e-mail címét.

HIVATKOZÁSOK

A forrásmegjelölésekhez hasonlóan az irodalmi hivatkozásokat is rövidített formában, *zárójelben* kérjük megadni a szövegben: a szerző(k) vezetéknévének, a megjelenés évszámának és az oldalszámnak a feltüntetésével. Pl. (Faragó 2007: 38) vagy (Gödri – Feleky 2013: 295) vagy (Faragó 2013: 242, Gödri – Feleky 2013: 295). Lábjegyzetes hivatkozást kérjük, ne használjanak! Azonos szerző ugyanazon évben hivatkozott több művét kisbetűk alkalmazásával különböztessék meg: (Dányi 1991a, 1991b). Három vagy több szerző esetén használják az et al. rövidítést: (Nagy et al. 2004).

A cikk végén „Irodalom” címszó alatt kérjük a rövid hivatkozások feloldását a következő formában:

IRODALOM

[kötetek]

Andorka Rudolf 2001: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest.

Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.) 2000: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai, Budapest.

Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.) 1972: *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press, Cambridge.

[cikkek tanulmánykötetből]

Hajnal, John 1983: Two Kinds of Preindustrial Household Formation Systems. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 65–104.

[cikkek folyóiratból]

Gödri Irén – Feleky Gábor Attila 2013: Migrációs tervek megvalósulása egy követés vizsgálat tükrében. Az előzetes migrációs szándék, a várakozások és a külső elvárások szerepe. *Demográfia*, 56(4), 281–332.

[internetes hivatkozások]

OECD 2011: *OECD Family Database*. OECD, Paris. www.oecd.org/social/family/database. Letöltve: 2013. 09. 17.

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m. rövidítéseket mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben.
- Tanulmánykötetekben megjelent cikkekre való hivatkozáskor az „In” megjelölés után soha ne tegyünk kettőspontot.
- Folyóiratnevek elé az irodalomban soha ne tegyünk „In” megjelölést.
- Az irodalomjegyzékben az idézett szerzők keresztnévét is írjuk ki.
- Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet.
- Megjegyzésekhez használjunk lábjegyzeteket. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket. A pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzeteket kerüljük.
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára. Számok, évszámok, oldalszámok közé kötőjelet rakjunk (–).
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- Tizedesvesszőt használjunk, ne tizedespontot.
- A szövegben szereplő táblázatoknak, ábráknak mindig legyen sorszámozott, minél pontosabb címe (*1. táblázat*, *1. ábra*). A szövegben, kérjük, zárójelben hivatkozzanak a táblázatokra és ábrákra (*1. táblázat*). Az ábrákat és táblákat folytatólagosan, a cikk elejétől kezdődően (ne fejezetenként) számozzák. A táblázatokat Word táblázatszerkesztővel készítsék.
- A táblázatokat és ábrákat formailag csak minimális mértékben szerkesszék. Az ábrák, térképek kialakítása során vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehér nyomtatásban fognak megjelenni. Statisztikai elemző szoftverekből kikerült nyers, szerkesztetlen táblázatokat nem fogadunk el. A táblázatok mérete nem haladhatja meg az egy nyomtatott oldalt.
- A szöveg a lehető legkevesebb formázást tartalmazza.
- A szöveg szakaszokra tagolható, legfeljebb 3 szintet használjanak.
- A szövegben használt rövidítéseket, mozaikszavakat az első előforduláskor oldják fel zárójelben.

TISZTELT ELŐFIZETŐINK!

Tájékoztatjuk Önöket, hogy a 2015-ös évfolyamtól a folyóiratot a szerkesztőség-től rendelhetik, az alábbi megrendelőlap segítségével.

Kiadó: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
(1024 Budapest, Buday László utca 1-3.)
Megjelenik: negyedévente (évi három szám)
ISSN szám: 0011-8249

A folyóirat éves előfizetési díja **2 184 Ft.** Az előfizetés megrendelhető a KSH Népeségtudományi Kutatóintézettől az alábbi megrendelőlap kitöltésével és postai vagy elektronikus úton (szkennelve) történő visszaküldésével.

Postacím: 1525 Budapest Pf. 51.

E-mail cím: nki@demografia.hu

MEGRENDELŐLAP

Alulírott megrendelem a **Demográfia** című folyóirat 2017. évi számait példányban.

Név:

Szállítási/levelezési cím:

Adószám:

Telefonszám:

E-mail cím:

A megrendelőlap alapján kiállított számlát intézetünk postai úton juttatja el a megrendelőhöz. A megrendelés összegét a számlán feltüntetett bank-számlaszámra kérjük átutalni. A megjegyzés rovatban kérjük feltüntetni: Demográfia 2017. év

Dátum:

Aláírás:

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévente
Szerkesztőség: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet,
1024 Budapest, Buday László u. 1-3.
Telefon: (+36-1)-345-6573
E-mail: szerkesztoseg@demografia.hu

Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet igazgatója.

Előfizethető a Szerkesztőségben.
Előfizetési díj: egész évre 2184,- Ft

Editorial Office: H-1024 Budapest, Buday László u. 1-3.